

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TALIMI
VAZIRLIGI**

NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

**Geografiya va iqtisodiy bilim asoslari ta'lim yo`nalishi
uchun**

SANOAT VA QISHLOQ XO`JALIGI ASOSLARI

fanidan

MA`RUZALAR MATNI

Navoiy -2008

Ma'ruza – 30 soat

Tuzuvchi: M.Qodirova

Kafedra mudiri: dots. Yu.B.Raxmatov

Taqrizchi: kat.o`qit. Z.A.Abdiyeva

Tabiyatshunoslik fakulteti ilmi – uslubiy kengashi tomonidan nashirga tavsiya etilgan.

Kirish

O'zbekiston respublikasining siyosiy mustaqillikka erishishi va uning bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o'tishi iqtisodiy va ijtimoiy geografiyada ham tub o'zgarishlar bo'lishini talab etadi. Bu borada mazkur fanga tegishli asosiy ilmiy g'oya va tushunchalar, qonuniyatlar yangi siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy nuqtai nazardan tahlil etilishi, o'tish davrida rivojlangan xorijiy mamlakatlarda ishlab chiqaruvchi kuchlarni hududiy tashkil qilish va ularni davlat tomonidan tartibga solib borish sohasida erishilgan ijobiy tajribalardan samarali foydalanish amaliy ahamiyat kasb etadi.

Shu munosabat bilan iqtisodiy geografiyada, odatdagidek, faqat kartani yoki cheksiz raqamlarni yodlab olish kifoya qilmaydi. Aksincha ushbu fanga oid hududiy qonuniyatlarni, hodisa va voqealarning sabab-oqibatini aniqlash, baholash va ularni bashorat etish, jamiyatimiz rivojlanishida faol qatnashish, unda o'ziga munosib o'ringa ega bo'lish muhimdir.

Darhaqiqat, iqtisodiyotning rivojlanishi faqat vaqt, ma'lum davrdagina sodir bo'libgina qolmay shu bilan birga u muayyan hududda ham o'z ifodasini topadi. Binobarin, "ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirish va joylashtirish" iborasi birgalikda, dialektik yondoshuv asosida va murakkab aloqadorlikda qo'llaniladi. Chindan ham ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish rivojlanish jarayonining hududiy in'ikosidir. Bu muammolar, ya'ni ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish, xo'jalik tarmoqlari va hududiy tizimlarni turli mamlakat yoki rayonlarda shakllanish, rivojlanish va boshqarish masalalari bilan iqtisodiy geografiya shug'ullanadi. Shu bilan birga geografiyaning betakror va ajoyib, o'ziga xos fazilatlarini uning tadqiqot ob'yekti va tahlil qamrovini kengayishiga olib kelmoqda. An'anaviy iqtisodiy geografiya iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaga aylandi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning rivojlanishiga mustaqillik va bozor iqtisodiyoti munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish katta turtki bo'ldi. Milliy mustaqillikni siyosiy jihatdan mustahkamlash mamlakatimiz imkoniyatlarini, uning ma'muriy-hududiy tuzilishini, ichki va tashqi siyosatini, jahon hamjamiyatida tutgan o'rnini mukammal bilishni taqozo etadi. Bu esa faqatgina mutaxassis geograflar uchungina emas, balki barcha barkamol shaxslar uchun ham zarurdir. Zero, geografiyaning bundan tashqari axloqiy, tarbiyaviy, insoniylik, madaniy-ma'rifiy, diniy jihatlari ham mavjud.

Mustaqil mamlakatning milliy iqtisodiyotini shakllantirish va mustahkamlashda hozirgi zamon sanoat ishlab chiqarishining ahamiyati yuqori. Binobarin, xalq xo'jaligining mazkur tarmog'ini jadal rivojlantirishga, uning iqtisodiy samaradorligini oshirishga haqli ravishda katta e'tibor berilmoqda.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I.Karimov o'zining asarlarida, amaliy faoliyatida iqtisodiyotni yanada liberallashtirish, uning tarmoqlar va hududiy tarkibini mavjud mineral xomashyo hamda mehnat zahirolari, xalqimizning an'anaviy ishlab chiqarish ko'nikma va tajribalarini hisobga olgan holda takomillashtirishni qayd etgan. Jumladan u milliy iqtisodiyotda tarkibiy

o'zgarishlar o'tkazishning o'ta muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlab, to'laqonli va uyg'unlashgan sanoat siyosatini yuritishni, eksportga yo'naltirilgan hamda import o'rnini bosadigan ishlab chiqarish quvvatlarini barpo etish, butlovchi qismlarni ishlab chiqarishni mahalliyashtirish tizimini keng rivojlantirishni ta'minlashga katta e'tibor qaratadi. Tabiiyki, bunday dolzarb va strategik vazifani amalga oshirish faqat sanoat tarmoqlarini rivojlantirish asosidagina emas, balki ularni barcha omillar va bozor munosabatlaridan kelib chiqqan holda to'g'ri hududiy tashkil etishni nazarda tutadi. Bu esa, to'g'ridan - to'g'ri iqtisodiy geografiya fani doirasida hal etilishi mumkin.

Mustaqillik yillarida respublikada makroiqtisodiy barqarorlikka erishib, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishda o'sish sur'atlari kuzatilmoqda. Ayniqsa, yoqilg'i –energetika, mashinasozlik, rangli metallurgiya kabi tarmoqlarda sezilarli muvaffaqiyatlar qozonildi. Neft qazib chiqarish va uni qayta ishlash, bu sohada ham mustaqillikka erishish, jahondagi avtomobil ishlab chiqaruvchi davlatlar qatoriga kirish, shubhasiz, bu qisqa davrning katta yutug'idir.

Ayni paytda sanoat ishlab chiqarishning hududiy tarkibida ham jiddiy o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Chunonchi, Andijon, Qashqadaryo, Navoiy va Buxoro viloyatlarining sanoat salohiyati yuksalmoqda, yangi-yangi sanoat tugun va markazlari vujudga kelmoqda.

Biroq, shunga qaramasdan, ba'zi hududlarning mavjud imkoniyatlaridan sust foydalanilmoqda; barpo etilayotgan qo'shma korxonalarining iqtisodiy ko'rsatkichlari ham ko'ngildagidek emas. Xususan, zamonaviy infrastruktura shaxobchalarining yaxshi rivojlanmaganligi, malakaviy ishchi kuchi va qulay investitsiya muhitining tashkil qilinmaganligi ayrim viloyatlarga xorijiy sarmoyalarni jalb qilishga to'sqinlik qilmoqda. Boz ustiga, hatto an'anaviy tarmoqlarda- to'qimachilik va oziq-ovqat sanoatida ham vaziyat yaxshilanishi kerak.

Yuqoridagi muammolar mintaqaviy iqtisodiyot va iqtisodiy geografiya fanlari oldiga katta vazifalar qo'yadi. Shu nuqtai-nazardan ma'ruza matni mazmuni sanoat va qishloq xo'jalik ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va boshqarish, hududiy-ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tamoyil va usullaridan foydalanish, geoekologik vaziyatni sog'lomlashtirish muammolarini respublika viloyatlari misolida ifodalangan.

Mavzu: Sanoat va qishloq xo'jaligi asoslari fanining maqsadi va vazifalari, tadqiqot metodlari

Reja:

1. Iqtisodiy-ijtimoiy geografiya fanlarining o'rganish ob'yekti va predmeti.
2. Sanoat va qishloq xo'jaligi asoslari fanining maqsadi va vazifalari.
3. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning tadqiqot metodlari.

Tayanch tushunchalar: Ob'yekt, predmet, hududiylik, komplekslik, demosentrizm, antroposentrizm, ekologik yondoshuv, tamoyil, metodlar, iqtisodiy geografiya, majmua, ijtimoiy geografiya.

Jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar faqat vaqt davomida kechmaydi, ular ayni paytda muayyan joyda- makonda sodir bo'ladi. Ijtimoiy rivojlanishning ana shu hududiy jihatlari geografiya fanining tadqiqot doirasiga kiradi.

Biroq jamiyat rivoji bilan, uni o'rganuvchi fanlarning tadqiqot ob'yekti ham murakkablashib va takomillashib boradi. Jumladan iqtisodiy geografiyaning ob'yekti avvallari ma'lum bir mamlakat yoki rayonning xo'jalik aholisi, ishlab chiqarish kuchlarining joylanishidan iborat bo'lsa, keyinchalik u xo'jalik va aholining hududiy tarkibi yoki tizimi, hududiy va ijtimoiy iqtisodiy majmualar shaklini oladi. Shunga ko'ra ushbu fanning vazifasi ham o'zgarib bordi. Chunonchi, ilgari asosiy e'tibor qayerda nima borligini o'rganishga qaratilgan bo'lsa, hozirgi kunda esa nima uchun u yoki bu voqelik aynan shu joyda vujudga kelganligini ilmiy asosda izohlab va baholab berilishi talab etiladi. Bunday qonuniyatlarni chuqur anglash fanning amaliy ahamiyatini yanada oshiradi. Chunki, u endi turli yiriklikdagi hududiy ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning tahlilidan ularning tashhisiga, undan esa bashorat va boshqarish darajasiga ko'tarilmoqda.

Demak, jamiyat taraqqiyoti, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish va joylanishidagi jarayonlar iqtisodiy geografiya ob'yektining o'zgarishiga sabab bo'ladi. Shunga mos ravishda bu fanning tadqiqot predmeti va vazifalari ham takomillashib boradi. Iqtisodiy geografiya ta'riflarining ko'pchiligida ishlab chiqarish kuchlari, ularning joylashish xususiyatlari ta'kidlanadi. Chunki iqtisodiyotning asosini ishlab chiqarish kuchlari, iqtisodiy geografiyaning mohiyatini esa ularning joylashuv xususiyatlari belgilab beradi. Qolaversa, rivojlanish faqat aniq bir joyda, makonda amalga oshadi, shu bois joylanish rivojlanishning hududiy in'ikosidir.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya mustaqil fan sifatida turli mamlakat va rayonlarda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish va joylanish xususiyatlari hamda inson hayot faoliyati va yashash tarzining hududiy jihatlari o'rganadi. Ijtimoiy geografiya jamiyat hayoti va faoliyatini hududiy tashkil etish to'g'risidagi fan deb ta'riflash mumkin.

Albatta har qanday fanning predmeti, ta'rifi uning asosiy tamoyillarini o'zida aks ettirishi shart. Chunki, o'zining metodologiyasi va metodi, tadqiqot predmeti va prinsiplariga ega bo'lmagan fan mustaqil fan hisoblanmaydi.

Geografiya fanining **eng birinchi tamoyili uning hududiyligidir**. Ijtimoiy geografiyada an'anaviy tarzda "hududiy tashkil etish" iborasi qo'llanilib, odatda u mazmun va shakllari bo'yicha ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga yaqinroq turadi. Ijtimoiy geografiyaning tadqiqot ob'yektiga kiruvchi barcha predmetlar turli hududiy majmua shaklini tashkil etadi. Chunonchi, qishloq xo'jaligi tarmoqlari-ekinzorlar yoki chorvachilik yaylovlari, rekreatsiya manzilgohlari, o'rmonzorlar va boshqalar areal ko'rinishiga ega. Sanoat markazlari va aholi punktlari nuqta yoki tugun, transport yo'llari, gidrografik shaxobchalar esa tasmasimon shaklda ko'zga tashlanadi va xuddi shu tarzda xaritada tasvirlanadi.

Geografiya fanining **ikkinchi muhim tamoyili komplekslikdir**. Komplekslik o'rganilayotgan ob'yektga atroflicha yondashuv, uni aloqadorlikda ko'rishni taqozo etadi. Shu ma'noda u tizimli qarashga ham yaqinlashadi. Komplekslik hamma vaqt ma'lum maqsad va vazifa doirasida, barcha hodisa va voqelikni faqat o'rganilayotgan masala atrofida va u bilan bevosita aloqador bo'lsagina tahlil etishni ko'zda tutadi.

Geografiyaning ikki asosiy tamoyili- hududiylik va komplekslikdan so'ng **tarixiylik** turadi. Bu tamoyil makon va zamon birligidan kelib chiqadi. Zero, har qanday hodisa ma'lum bir vaqtda va muayyan bir joyda sodir bo'ladi. Tarixiylik tamoyilining muhimligini N.N. Baranskiy ham ta'kidlagan. Bu olim: "Mamlakatlar va rayonlar iqtisodiy geografik ta'rifini shunday beringki, u oyog'i bilan yerga-geologiya, geomorfologiya va tuproqshunoslikka, tanasi bilan tarix orqali o'tishi, boshi bilan esa siyosat va mafkuraga tayanishi, taqalishi kerak", deb uqtirgan edi. Geografiyada tarixiylik tamoyili tarixiy geografiyaning o'rnini olmasligi lozim. Bu yerda tarixiy yondoshuv o'rganilayotgan hodisaning o'tmishiga qisqacha safar qilinishini anglatadi, tarixiy geografiya esa, o'tmishning alohida pog'onalarida tabiat va xususan, xo'jalik tarmoqlari, aholi va boshqalar qay darajada rivojlangan va qanday joylashgan kabi masalalarni tahlil etadi.

Geografiya fanining tamoyillaridan yana biri **ekologik yondoshuvdir**. Ekologiya o'zining tub mohiyatiga ko'ra organizmlarning ichki o'zaro va tashqi muhit bilan aloqadorligini anglatadi. U bu jihatdan geografik dunyoqarashning mazmuniga ham ancha mos keladi. Sababi geografiyada barcha voqea va hodisalar o'zaro hamda tashqi muhit bilan hududiy munosabatda ko'riladi. Ekologik tamoyil ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishga qarshi turmaydi. Aksincha bu yerda joylashtirish masalalarini ko'proq barcha omil va sharoitlarni atroflicha inobatga olgan holda, geografik ekspertiza asosida amalga oshirish hamda zamonaviy chiqindisiz, ekologiya nuqtai-nazaridan maqbul va toza texnologiyani joriy qilishni hisobga olib hal etish lozim.

Ijtimoiy geografiyaning yana bir muhim tamoyili **demosentrizm yoki antroposentrizmdir**. Chunki, barcha hududiy iqtisodiy munosabatlar asosida eng avvalo inson-moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratuvchisi va ayni paytda ularning iste'molchisi joy oladi. Inson avvalgidek, faqat ishlab chiqarish kuchi, uning sub'yekti, ishchi kuchi bo'lmay, balki u o'z nomi bilan insondir. Shuning uchun inson tabiati, biogeografiyasi, yashash tarsi, urf-odati kabi sof ijtimoiy masalalarning hududiy jihatlari ham o'rganilishi lozim. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda, ilmiy-texnika taraqqiyoti va boshqalarda inson omili, uning talab

va ehtiyoji, dunyoqarashi muhin o'rin tutadi. Shu nuqtai nazardan, demosentrik tamoyil ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishda e'tiborga olinishi bilan bir qatorda insonning o'zi ham ahamiyatdan xoli emas. Shunday qilib, hududiylik, komplekslilik, tarixiylik, ekologiya hamda demosentrik yondoshuvlar ijtimoiy geografiyaning mustaqilligi va mustahkamligini, barqaror va qat'iyligini ta'minlaydi. Shu bilan birga bu asosiy prinsiplar alohida-alohida emas, balki birgalikda kuchli, ta'sirchan bo'ladi.

Har bir fanning o'rganish ob'yekti va predmeti bo'ladi. Ob'yekt bu keng ma'nodagi tushuncha bo'lib, u birgina fan uchun emas, balki bir necha fanlar uchun xizmat qiladi. Har qanday fan shu ob'yektning o'ziga xos voqea-hodisalarni o'rganishi shu fanning predmeti hisoblanadi. Sanoat va qishloq xo'jalik geografiyasi iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning bir qismi bo'lib, uning o'rganish predmeti sanoat va qishloq xo'jaligining shakllanishi va rivojlanishi, sanoat va qishloq xo'jalik tarmoqlarining joylashishi omilini va shu bilan birgalikda sanoat ichida va qishloq xo'jalik, transport tarmoqlari o'rtasida vujudga kelgan hududiy ishlab chiqarish majmualarini vujudga kelishini nazariy asoslarini o'rgatuvchi fandır.

Hozirgi paytda respublikaning mustaqilligi munosabati bilan xalq xo'jaligi tarmoqlarini takomillashtirishni taqozo etib turgan bir paytda hududning tabiiy demografik, ijtimoiy va moddiy imkoniyatlarini va sharoitlarini o'rganish katta ahamiyatga ega. Ma'lumki, fanimiz sanoat va qishloq xo'jaligini rivojlantirish masalalari bilan shug'ullanar ekan, unga hamisha majmuali yondashishimiz kerak. Shuning uchun tabiiy geografik sharoit, xalq xo'jalik tarmoqlari, aholi, ijtimoiy ishlab chiqarish, transport infrastrukturasiidagi aloqadorlik va o'zaro ta'sirni o'rganishga katta e'tibor berishni taqozo qiladi.

Yuqorida ko'rsatilgan predmet va tushunchalarni o'rganish uchun iqtisodiy va ijtimoiy geografiyada bir necha metodlardan foydalanishimiz mumkin.

1. Tarixiy metod. Har bir fanda qo'llanilganligi kabi sanoat va qishloq xo'jalik asoslari fanida ham ishlatiladi. Ma'lum bir hududda sanoat tarmoqlarining joylashishi va tarqalishining tarixiy rivojlanishini, qishloq xo'jaligi tarmog'ining tabiiy-geografik sharoit natijasida bunyod etilishi va takomillashishini tarixiy jihatdan o'rganadi.

2. Statistik metod. Statistika usuli ko'p uchrashib turadigan ko'rsatkichlar: o'sish, ko'payish, foiz, promille, indeks, koeffitsiyent, guruhlash va boshqalar to'g'risida malaka hosil qilishga yordam beradi. Shuningdek, bu usul turli xil jadvallar, grafik yoki chizmalar, aholi zichligi, demografik sig'im, o'rtacha masofa kabi ko'rsatkichlarni aniqlashda qo'l keladi. Statistik usul tadqiqot doirasidagi barcha ma'lumotlarni turli manbalardan to'plash, ularni umumlashtirish, qayta ishlash va tahlil etish kabi murakkab va mas'uliyatli jarayonlarni o'z qamroviga oladi.

3. Modellash tirish metodi. Geografiyada modellash tirish metodi keng qo'llaniladi. Modellash tirishda hodisa yoki voqelik umumlashtirilib, ma'lum bir ko'rinishda aks ettiriladi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, turli mashtab va mazmundagi kartalar geografik modellarning mukammal shaklidir. Shuningdek, matematik formulalar, grafik va jadvallarda ham fikr, hodisa yoki jarayon

”miniatur” ko’rinishida o’z aksini topadi. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyada qo’llaniladigan grafiklarning turi ham har xil. Chunonchi, ular tik to’g’ri burchak, ustunsimon, voronkasimon, piramidasimon, konus, xalqa, aylana, uchburchak, to’rtburchak, kubik kabi ko’rinishlarda bo’lishi mumkin.

4. Taqqoslash metodi. Har bir hududning sanoatga yoki ma’lum bir tarmoqlariga aniq baho berishda shu tarmoqning rivojlanganligi va iqtisodiy jihatdan unumdorligini boshqa hudud tarmoqlariga nisbatan solishtirish orqali uning takomillashganini aniqlash mumkin. Geografik taqqoslash hamma vaqt hududiy va ikki ko’rinishda bo’ladi: o’xshash va noo’xshash taqqoslashlar. Odatda, birinchisi an’anaviyroq, bu yerda umumiy holatlari, ko’lami, vazifa va mohiyati monand bo’lgan ob’yektlar solishtiriladi. Ikkinchi holda esa taqqoslanuvchi ob’yektlar o’zlarining katta-kichikligi, vazifasi, mohiyati va boshqa jihatlariga ko’ra bir-birining teskarisi bo’ladi.

5. Tizim-tarkib metodi. Murakkab ob’yektlarni-tarmoq yoki hududiy birliklarni tahlil va tashhis etishda, ularni bashorat qilishda tizim-tarkib usuli samarali natija beradi. Tizim bir ob’jektning bir butunligini, tarkib esa mana shu butunlikni yuzaga keltirgan qismlardan iborat. Tizimlar, tarkibiy qism yoki komponentlarda, ular o’z navbatida elementlardan tashkil topadi. Elementlar birlamchi bo’lib, ular tadqiqot maqsadidan kelib chiqqan holda boshqa bo’linmaydi, parchalanmaydi.

6. Kartografik metod orqali sanoat va qishloq xo’jalik tarmoqlarining hudud bo’yicha oqilona joylashtirishda ahamiyati katta. Bu fanni o’rganishda ushbu metod qo’llanma sifatida ish yuritadi.

7. Ekstropolyatsiya-bashorat metodining asosiy sharti o’tmishdagi rivojlanish tendensiyasini kelajakka qo’yib o’rganadi, lekin bu metod har doim ham ham oqlanmaydi, chunki tashqi ta’sir e’tiborga olinmaydi. Ekstropolyatsiya metodida kelajakda ham yaqin o’tmishdagi holat, jarayon saqlanib qolinishi faraz qilinadi. Bunda kelajak, ya’ni bashorat muddatining o’tmish davriga imkoni boricha mos kelishi maqsadga muvofiqdir. Bashorat 10-15 yilga qilinadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Iqtisodiy-ijtimoiy geografiyaning o’rganish ob’yektni ajrating.
2. Geografiya fanlarining asosiy tamoyillarini sanab bering.
3. Sanoat va qishloq xo’jaligi asoslari fanining maqsad va vazifalarini ajrating.
4. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiyada qo’llaniladigan tadqiqot metodlarini sanab bering.

Mavzu: Sanoat va qishloq xo’jaligining iqtisodiyotda tutgan o’rni va ahamiyati

Reja:

1. Milliy iqtisodiyotning rivojlanishi va shakllanishi.
2. Mamlakat iqtisodiyotida sanoatning tutgan o’rni.
3. Qishloq xo’jaligi milliy iqtisodiyotning ustivor yo’nalishi.

Tayanch tushunchalar: Milliy iqtisodiyot, sanoat, qishloq xo'jaligi, bozoq iqtisodiyoti, mulkchilik shakllari, ishlab chiqarish tarmoqlari, tarmoq tarkibi.

Mamlakatimiz iqtisodiyoti ko'p tarmoqli hududiy ishlab chiqarish majmuidan iborat bo'lib, uning poydevorini ixtisoslashgan tarmoqlar tashkil etadi. Yoqilg'i, mashinasozlik, rangli va qora metallurgiya, kimyo, yengil va oziq-ovqat sanoati kabilar ana shunday makroiqtisodiy tarmoqlar turlariga kiradi.

O'zbekiston O'rta Osiyo davlatlari orasida iqtisodiy taraqqiyot uchun zarur bo'lgan imkoniyatlar mavjudligi jihatidan ajralib turadi. Eng avvalo tabiiy-geografik sharoitning qulayligi, zaminimizda Mendeleev davriy jadvalining deyarli barcha elementlarining topilganligi, serunum yerlarimiz borligi va ayniqsa xalqimizning mehnatsevarligi milliy iqtisodiyotning tarmoqlarini rivoj topishiga olib keldi.

Respublikamiz iqtisodiyoti o'zining ma'lum tarixiga ega. Sobiq SSSR mavjudligida hayotning barcha jabhalari, shu jumladan iqtisodiy hayot markaz tomonidan "tartibga" solinib turilar edi. Respublika uchun dolzarb bo'lgan muammo-masalalarni o'z erki bilan hal etish huquqidan mahrum edi. Qator asosiy boyliklarimiz, jumladan oltin, paxta kabilarning taqdiri markaz ixtiyorida bo'lgan. O'sha davrda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida nomutanosiblik vujudga keldi.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishishi tufayli yuqorida aytib o'tilgan kamchilik-nuqsonlarni tugatish borasida muhim chora-tadbirlar amalgam oshirildi. Hayotimizning barcha jabhalarida, shu jumladan iqtisodiyotda katta ijobiy o'zgarishlar ro'y berdi. Ma'lumki, bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayoni turli mamlakatlarda umumiy qonuniyatlar negizida ro'y beradi va asta-sekin rivojlanib boradi. Shu bilan birga bunday mamlakatlarning har biri bu borada o'ziga xos ayrim xususiyatlarga ega. Bu xususiyatlar xo'jalik tarkibi va yo'nalishi, mamlakatning geografik o'rni, tabiiy-iqlim sharoitlari, mavjud tabiiy boyliklari, milliy-urf odatlar, aholi an'analari bilan belgilanadi. Aytib o'tilgan ana shu omillar e'tiborga olinib Respublikamizda bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos modeli shakllantirilgan. Ushbu modelning eng asosiy tomonlari mamlakatimiz Prezidenti asarlari va farmonlarida, davlat tomonidan qabul qilingan qonunlar, hukumat qarorlarida o'z aksini topgan.

Bozor iqtisodiyoti talablari asosida Respublikada o'rta va kichik biznes faoliyati, tadbirkorlik, ishbilarmonlik keng tus olmoqda, mulkchilikning turli shakllari vujudga kelmoqda, ishlab chiqarishda davlat tasarrufidagi faoliyatlar doirasi toraya borib nodavlat sohasi keng rivojlanmoqda. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni amalga oshirilishi ustivor masalalarni hal etish, ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, makroiqtisodiy barqarorlikka erishish hamda aholi farovonligini ko'tarish borasida zarur sharoitlar yaratish imkonini bermoqda.

Har qanday mamlakat iqtisodiyotining salohiyati, avvalo, uning tarkibidagi sanoat ishlab chiqarishining rivojlanganligi bilan belgilanadi. Sanoat shaharlarning vujudga kelishi va rivojlanishi, urbanizatsiya jarayoni, transport hamda hududiy ishlab chiqarish majmualarining shakllanishida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Mamlakatimiz sanoati milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlaridan bo'lgan paxtachilik, ipakchilik kabilarning talab-ehtiyojlarini qondirish maqsadlarida tashkil topdi va rivojlandi. Iqtisodiy islohotlar amalga oshirilayotgan va bozor munosabatlariga o'ta boorish tufayli Respublika sanoat tarmoqlari asta-sekin takomillashib, o'zaro bog'langan majmua shaklini olmoqda. O'zbekiston sanoati respublikada mavjud bo'lgan tabiiy va iqtisodiy boyliklardan, tez o'sib borayotgan mehnat resurslaridan oqilona foydalanish asosida rivojlanmoqda. Respublikada yer bag'ridan topilgan va ishga tushirilgan tabiiy gaz, oltin, mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, ko'mir va boshqa boyliklar bu borada ayniqsa katta ahamiyat kasb etmoqda. Asosiy sanoat mahsulotlarining umumiy hajmida sanoatning ulushi kamaya borib, qayta ishlovchi sanoat hissasi ortib bormoqda.

O'zbekiston sanoatida yetakchi o'rinni og'ir sanoat egallab kelmoqda. Ma'lumki, sanoat tarkibiga yoqilg'i-energetika majmuasi, rangli va qora metallurgiya, mashinasozlik majmuasi, qurilish materiallari sanoati kabilar kiradi.

1-jadval

O'zbekiston sanoatining tarmoqlar tarkibi

Sanoat tarmoqlari	Jamiga nisbatan foiz
Elektr energetika	10,2
Yoqilg'i sanoati	13,3
Rangli metallurgiya	8,9
Qora metallurgiya	1,0
Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	11,7
Kimyo- va neft-kimyo sanoati	5,4
Yog'ochsozlik va selyuloza qog'oz sanoati	1,2
Qurilish materiallari sanoati	5,5
Oyna, chinni, fayans buyumlari sanoati	0,3
Yengil sanoat	17,3
Oziq-ovqat sanoati	13,6
Un tortish, yorma-omuxta sanoati	9,0
Boshqa sanoat tarmoqlari	2,6

Jadvalda keltirilgan ma'lumotlarda ko'rinib turibdiki, butun sanoatning qariyb uchdan ikki qismini og'ir sanoat tashkil etadi. Og'ir sanoat milliy iqtisodiyotning qator tarmoqlarini yangi texnika va texnologiya bilan ta'minlaydi, transport vositalari va qishloq xo'jaligini tarmoqlarini qayta qurish negizi bo'lib hisoblanadi. Ammo og'ir sanoat mohiyati va uning tutgan o'rni bu bilan chegaralanmaydi. U aholining turli-tuman mahsulotlarga bo'lgan talab-ehtiyojini qondirishda, uning moddiy farovonligini oshirishda ham ahamiyatga ega. Milliy iqtisodiyotning eng muhim tarmog'i bo'lgan og'ir sanoat yengil, oziq-ovqat sanoatlari va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini fundamenti hisoblanadi.

Og'ir sanoat tarmoqlari orasida **elektr energetika sanoati** yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Hozirgi zamon ishlab chiqarishining bosh omili va asosi aynan elektr energiya sanoatidir. Milliy va mintaqaviy iqtisodiyotning biron sohasini yoki umuman kundalik hayotimizni bu tarmoqsiz tasavvur qilish qiyin. Elektr quvvatining asosiy qismi Respublikada qad ko'targan qator yirik issiqlik elektr stansiyalarida ishlab chiqariladi. Bunday stansiyalar jumlasiga Sirdaryo,

Toshkent, Navoiy, Angren, Taxiatosh IES lari kiradi. O'zbekiston energetika sistemasi umumiy o'rnatilgan quvvati 11,3 mln. kVt. bo'lgan 37 issiqlik va gidravlik elektr stansiyalarida yiliga 55 mlrd. kVt. soatdan ortiq elektr energiyasi ishlab chiqaradi. 1923 yildan Toshkent shahri yaqinida Bo'zsuv kanalida GES qurilishi boshlandi va u 1926 yil 1 mayda ishga tushdi.

Yoqilg'i sanoati. Mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy hayotida muhim o'rin tutayotgan sanoat tarmoqlari qatorida yoqilg'i sanoati alohida mavqega ega. Ushbu tarmoq asosan tabiiy gaz, neft, ko'mir chiqarishni o'z ichiga oladi. O'zbekiston tabiiy gazning katta zahiralari ega. Respublikada gaz qazib olish yildan-yilga ortib bormoqda. Masalan, 1991 yili O'zbekistonda ishlab chiqarilgan gaz miqdori 41,8 mlrd. m³ ni tashkil qilgan bo'lsa, 2000 yili bu ko'rsatkich 56,4 mlrd.m³ ga yetdi. Respublikada 159 ta neft- gaz koni ochilgan. Ularning 115 tasi Buxoro-Xiva geologik provinsiyasida, 27 tasi Farg'ona vodiysi, 10 tasi Surxondaryo, 7 tasi Ustyurtda joylashgan. Respublika sanoat mahsulotlari umumiy hajmida yoqilg'i-energetika majmui mahsulot hajmi 18,3 % ni tashkil etadi. Sanoatda band bo'lgan ishchi xizmatchilarning 6 % i yoqilg'i sanoati tarmoqlari hissasiga to'g'ri keladi. Yoqilg'i tarkibi ichida neftning hissasi 8,3 % ni, gazning hissasi 87,3% ni, ko'mirning hissasi 4,4 % ni tashkil etgan.

Gaz sanoati. Jarqoq, Setalontepa, Gazli konlari, Ustyurtda Shoxpaxta konlari mavjud bo'lib, 1972 yilda Muborak gazni qayta ishlash zavodi ishga tushirildi. Qashqadaryoda qad ko'targan Sho'rtangaz kimyo-majmuasi O'rta Osiyodagi eng yirik korxonalardan hisoblanadi. Bu ulkan korxona to'raligicha mahalliy xom ashyo asosida ishlaydi va yiliga 3 mln. tonna gazni qayta ishlab 125 ming tonna polietilen, 140 ming tonnaga yaqin suyultirilgan gaz hamda gazni qayta ishlashdan hosil bo'ladigan boshqa mahsulotlar ham oladi. Respublikamiz mustaqillikni qo'lga kiritishi tufayli aholini qulay **yoqilg'i-gaz** bilan ta'minlashda katta o'zgarishlar ro'y berdi. Buning dalili sifatida aholi zich joylashgan Andijon viloyatining Xo'jaobod shahrida yirik yer osti gaz ombori qurilganligini aytib o'tish mumkin.

Neft sanoati. Yoqilg'i sanoatining rivojlanishida neftning tutgan o'rni yil sayin ortib bormoqda. Yirik neft konlari Chimyon koni, Surxondaryoda Uchqizil, Xovdog', Farg'onada Janubiy va Shimoliy Olamushuk, Polvontosh, Andijon konlari kiradi. 1985 yilda Ko'kdumaloq koni ochildi. Farg'ona neftni qayta ishlash zavodida surkov moylari, yonilg'i ishlab chiqariladi. Ko'kdumaloq koni ochilgandan so'ng Fransiyaning TEKNEP firmasi bilan hamkorlikda 1993 yildan Qorovulbozor neftni qayta ishlash zavodi qurila boshlandi va u 1995 yilning 19 mayidan mahsulotni bera boshladi. Bu zavodlarda dizel yoqilg'isi, koks, parafin, motor va surkov moylari, kerosin, bitum, mazut ishlab chiqaradi.

Ko'mir sanoati. Mamlakat yoqilg'i sanoatida ko'mir ishlab chiqarish ham muhim o'rin egallaydi. Bu borada Angren qo'ng'ir ko'mir koni va Surxondaryodagi Sharg'un, Boysun ko'mir konlarining ulushi katta. Angren qo'ng'ir ko'mir koni respublikada chiqarilayotgan jami ko'mirning 97 % ini beradi.

Respublika sanoat tarmoqlari orasida yetakchi o'rinlardan birini **rangli metallurgiya** egallaydi. Sanoatning bu tarmog'i asosan Toshkent viloyatining

Angren-Olmaliq tog-kon sanoat hududida joylashgan. Bu tarmoq asosan 1930 yillardan rivojlandi. Qoramozor mis-qo'rg'oshin-rux koni, Obirahmat, Burchmulla, Oqtuz, Takob, Ingichka, Qo'ytosh, Langar- rangli metallar, Chodak, Zarmitan, Marjonbuloq, Kauldi, Kokpatas, Qizilolmalisoy-oltin konlari, Qo'rg'oshinkon, Oltintopgan qo'rg'oshin-rux, Qalmoqqir-mis konlari mavjud. Mis-qo'rg'oshin-rux ni qayta ishlovchi Olmaliq kon-metallurgiya kombinati, volfram va molibdenni qayta ishlovchi O'zbekiston qattiq qotishmalar va o'tga chidamli metallar kombinati Chirchiq shahrida ishlab turibdi. Kombinat Ingichka konidan qazib olinayotgan- volfram va Qo'ytosh volfram-molibden konlari asosida ishlaydi. Respublika oltin zahiralar bo'yicha dunyoda 4 chi, qazib olish bo'yicha 7 chi o'rinda turadi. 1992 yili AQSH ning "Nyumont-mayning" kompaniyasi bilan Muruntov oltin konida qazib olinayotgan rudalarni qayta ishlash va ulardagi oltinni chiqarib olish maqsadida qo'shma korxona qurish to'g'risida kelishib olindi. 1995 yili may oyida "Zarafshon-Nyumont" qo'shma korxonasi bitkazilib ishga tushirildi.

Mamlakatimiz o'zining **qora metallurgiya sanoatiga** ham ega, ammo uning respublika iqtisodiyotidagi o'rni unchalik katta emas. Bekobod shahrida qurilgan qora metallurgiya kombinati asosan temir-tersaklarni qayta ishlash orqali mahsulot chiqaradi va mahalliy ehtiyojni to'la qondirmaydi. Mazkur korxona asosan po'lat, prokat, turli xil trubalar ishlab chiqaradi. Bu korxona 1944 yil 5 martda ishga tushgan.

O'zbekiston sanoatida **mashinasozlik** sanoati o'ziga xos o'rinni egallaydi. Bu sanoat tarmog'iga mansub bo'lgan korxonalarda xilma-xil mashina va mexanizmlar, asbob-uskunalar tayyorlanadi. Ular qatorida paxta teruvchi mashinalar, yerga urug' qadaydigan, to'quv- yigiruv, sug'orish mashinalari, turli xil stanoklar, televizor va magnitofon kabi raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqariladi. Aholisi zich bo'lgan Andijon viloyatining Asaka shahrida Janubiy Koreya bilan hamkorlikda yengil avtomobillar ishlab chiqaradigan yirik korxona bunyod etildi. Bu korxona 1996 yildan boshlab birin-ketin "Damas", "Tiko", "Neksiya", "Matiz" rusumli qulay avtomobillarni chiqara boshladi. Shunday qilib, O'zbekiston jahon miqyosida avtomobillar chiqarayotgan davlatlarning 28 chisi bo'ldi.

Sanoatning mashinasozlik tarmog'iga Toshkentdagi traktor zavodi, O'zbekiston qishloq xo'jaligi mashinasozligi, Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozlik zavodi, Toshkent agregat zavodi kabi yirik korxonalar kiradi. Respublikaning boshqa ko'pgina shaharlarida ham mashinasozlik tarkibiga kiruvchi qator korxonalar ishlab turibdi. Radioelektronika, elektrotexnika korxonalari-Toshkentda "O'zkabel", Toshkent radiolampa zavodi (Foton), Chirchiq transformator zavodi, Mikond-radiodetallar, shisha izolyatorlar ishlab chiqaruvchi zavod. 1982 yildan "Algoritm" EHM ishlab chiqaradi. "Zenit" zavodi Janubiy Koreyaning "Goldstar" firmasi bilan hamkorlikda videomagnitofonlar, videopleyrlar, Xitoy bilan hamkorlikda rangli televizorlar ishlab chiqarmoqda.

O'zbekiston poytaxti Toshkentda jahon aviatsiya sanoati andozalari bo'yicha yirik korxonalardan biri bo'lib hisoblangan V.Chkalov nomli aviatsiya

ishlab chiqarish birlashmasi joylashgan. Bu korxonada ishlab chiqarilayotgan qulay samolyotlar jahonning qator davlatlarida xizmat qilmoqda.

Kimyo sanoati ham respublika sanoat tarmoqlari orasida o'ziga munosib o'rin egallaydi. Neft, tabiiy gaz, ko'mir, oltingugurt, osh tuzi, paxta va kanop chiqindilari busanoatning xomashyosi bo'lib hisoblanadi. Kimyo sanoatida 750 dan ortiq mahsulot ishlab chiqariladi. Birinchi korxona- 1932 yilda Sho'rsuvda Farg'ona oltingugurt koni ishga tushdi. Eng yirik korxona Chirchiq elektro kimyo kombinati 1940 yilda ishga tushgan. **Mineral o'g'itlardan**- ammosfos, ammiak, selitra, karbamid, superfosfat, azotli va fosforli o'g'itlar ishlab chiqaradi. Asosiy korxonalar- Chirchiq elektro kimyo kombinati, Farg'ona azotli o'g'itlar, Navoiy azot, Qo'qon superfosfat, Samarqand kimyo zavodi, Olmaliq ammosfos birlashmalaridir. Sulfat kislotasi Olmaliq, Samarqand, Navoiy, Muborak gazni qayta ishlash kompleksida barpo etilgan.

O'simliklarni himoya qilishning **kimyoviy vositalari** (defolyant, gerbisid, fungisidlar) "Farg'onazot", "Navoiy elektro kimyo" korxonasida nitron, kotozan, fozalan, va hokazolar ishlab chiqariladi. **Kimyoviy tolalar va iplar**- Chirchiq elektro kimyo korxonasida kaprolaktam, Farg'ona kimyoviy tolalar zavodida asetat iplar, Navoiy azotda nitron-akril tolalari, Farg'onazotda selyuloza asetati ishlab chiqariladi.

Gidroliz korxonalari- Farg'ona furan birikmalari zavodi, Yangiyo'l biokimyo va Andijon gidroliz zavodlarida texnik etil spirti, furfurol, furil spirti, katalizatorlar ishlab chiqariladi. **Rezina mahsulotlari** Angren "O'zbekrezina texnika", "Toshkent rezina texnika", zavodlarida shina va kalishlar ishlab chiqariladi.

Plastmassa va propilen mahsulotlari- Ohangaronda "Santexlit", Jizzax plastmassa quvurlari zavodi, **lak- bo'yoq mahsulotlari**- Toshkent "Rangli lak" firmasi, **ro'zg'or kimyosi tovarlari**- Olmaliq ro'zg'or kimyosi, Namangan kimyo zavodlarida ishlab chiqariladi.

Keyingi qisqa davr ichida Qizilqum fosforit zavodi, "Kimyotola" ishlab chiqarish birlashmasi, qator hududlarda –Toshkent, Qashqadaryo, Andijon, Namangan va boshqa viloyatlarda zamonaviy to'qimachilik va tikuvchilik kombinatlari qurib ishga tushirildi. Andijon, Qo'qon, Yangiyo'l shaharlaridagi biokimyo zavodlari rekonstruksiya qilindi.

Qurilish materiallari sanoati. Sement, asbest, devorbop materiallar, noruda qurilish materiallari, ohak, gips va shunga o'xshash 100 dan ortiq mahsulotlar ishlab chiqaradi. 1913 yilda Bekobod sement zavodi qurildi. Yiliga 5 mln tonna sement respublikaning 5 ta yirik korxonasida ishlab chiqariladi. (Bekobod, Navoiy, Angren, Ohangaron, Quvasoy) respublikada 30 dan ortiq marmar korxonalari bor. Yirik korxonalari- G'azalkent toshga ishlov berish kombinati, Toshkent toshga ishlov berish kombinati, Nukus granit-marmar zavodi, Nurota marmar zavodlaridir. Quvasoyda shisha, G'azalkent shisha-oyna zavodlari faoliyat ko'rsatmoqda. Respublikada 11 ta uysozlik kombinatlari va zavodlari, 300 ga yaqin yig'ma-temir beton zavodlari ishlab turibdi.

Yengil sanoat. Yengil sanoat O'zbekiston sanoatining rivojlanish darajasi va istiqbollarga ko'ra eng muhim tarmoqlaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston

yengil sanoatini ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruhga qishloq xo'jalik mahsulotlarini dastlabki qayta ishlaydigan paxta tozalash, pillakashlik, qorako'l terisiga, kanop tolasiga ishlov berish jun yuvish kabi tarmoqlar kiradi. Ikkinchi guruhga aholi va xalq xo'jaligi ehtiyojlari uchun keng iste'mol mollari-to'qimachilik, ip-gazlama, trikotaj, shoyi gazlama, tikuvchilik, poyabzal, mo'yna, gilam, shuningdek attorlik mollari, chinni idishlar kabi mahsulotlar ishlab chiqaradigan tarmoqlar kiradi.

O'zbekiston **paxta tozalash** sanoati korxonalari-Asaka, G'ijduvon, Buxoro, Qo'qon, Yangiyo'l, Qarshi, Zirabuloq, Namangan va Jumadagi paxta tozalash zavodlari eng yirik zavodlardir.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi yengil sanoat tarmoqlaridan biri- **pillakashlik** sanoatidir. Bu sanoat tarmog'i O'zbekistonda yaxshi rivojlangan. O'zbekistonda birinchi pillakashlik fabrikasi 1921 yilda Farg'ona shahrida qurildi. Bunday fabrikalar keyinchalik Samarqand, Marg'ilon, Buxoro, Toshkent, Urganch va Shahrisabzda qurib ishga tushirildi.

O'zbekiston hududida ip va shoyi gazlamalar ishlab chiqarish qadimdan mavjud bo'lgan. Eng yirik ip-gazlama korxonasi- Toshkent to'qimachilik kombinatidir. Bundan tashqari Farg'ona va Buxoro to'qimachilik kombinatlari, Andijon, Nukus ip- gazlama kombinatlari, Jizzax paxta yigiruv fabrikasi va boshqa qator shaharlarda yirik to'qimachilik korxonalari mavjud. **Shoyi gazlamalar** to'qiydigan korxonalar- Samarqand shoyi to'qish fabrikasi, Marg'ilon pillakashlik fabrikasi, Qo'qon, Namangan shoyi to'qish fabrikalaridir.

Ko'n poyabzal sanoati-Toshkent, Samarqand, Qo'qon, Buxoro, Yangiyo'l, Chirchiq, Andijon, Namangan, Farg'ona fabrikalarida ishlab chiqariladi. Chinni buyumlar ishlab chiqaradigan yirik korxonalar- Toshkent chinni zavodi, Samarqand chinni zavodi, Quvasoy chinni zavodidir.

Oziq-ovqat sanoati respublika sanoat mahsulotining 13,6 %ini yetkazib bermoqda. Respublika oziq-ovqat sanoatida o'simlik moyi, konserva va sharob ishlab chiqarish tarmoqlari eng yaxshi rivojlangan. Bu tarmoqlar respublikaning o'zida mustahkam xom ashyo bazasi bilan ta'minlangan va bundan buyon ham mahsulotlarini boshqa davlatlar, iqtisodiy mintaqalarga ko'plab chiqarish maqsadida yuqori sur'atlarda rivojlantirilmoqda. Hozir O'zbekistondagi deyarli hamma moy zavodlari ekstraksiya usuliga o'tkazilgan. Guliston, Namangan, Urganch, Farg'ona, Andijon, Qo'qon, Kattaqo'rg'on, Yangiyo'l va Toshkent moy kombinatlari tarmoqning eng yirik korxonalaridir.

Oziq-ovqat sanoatining **go'sht va go'sht mahsulotlari** ishlab chiqarish tarmog'i aholining kundalik ehtiyoji uchun go'sht, kolbasa, qazi, dudlangan cho'chqa go'shti, kotlet, ragu, mol va qo'y yog'lari, ilik yog'i va hokazolar tayyorlab beradi.

Yurtimizning **sut sanoati** korxonalarida saryog', qizitilgan saryog', pasteerlangan sut, qaymoq, suzma, muzqaymoq, brinza, pishloq va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaradi.

Qandolat sanoati zamonaviy qandolat fabrikalari yoki oziq-ovqat sanoatining boshqa korxonalaridagi maxsus qandolat sexlarini o'z ichiga oladi. O'zbekistonda qandolat sanoatiga aloqador 60 dan ortiq korxona bor.

O'zbekistonda asosiy sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish

Mahsulotlar	O'lchov birligi	1994	1997	1999
Elektr quvvati	Mlrd. kVt.s	47,8	46,1	45,4
Neft	Mln.t	5,5	7,9	8,1
Benzin	Ming t	1398	1360	1638
Tabiiy gaz	Mln.m ³	47,2	51,2	55,6
Ko'mir	Mln.t	3,8	2,9	3,0
Po'lat	Ming t	364	379	355,6
Traktorlar	Dona	1684	2852	1707
Paxta terish mashinalari	Dona	651	1049	278
Yengil avtomobillar	Ming dona	-	64,9	58,8
Videomagnitofonlar	Ming dona	23,9	140,6	6,7
Televizorlar	Ming dona	50,7	268,4	50,3
Kimyo tolasi	T	12490	7299	11472
Mineral o'g'itlar	Ming t	811	954,4	876,2
Sement	Mln.t	4,8	3,4	3,3
Paxta tolasi	Ming t	1384,8	1125	1018,0
Ip-gazlama	Mln.m ³	480	424,9	303,5
Poyafzal	Mln.juft	27823	5540	3870
Un	Ming t	2941,7	1727,1	1848,1
Guruch	Ming t	240,1	128,8	138,6
O'simlik yog'i	Ming t	359,7	276,4	227,6

Zaminning biror-bir burchagida qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanmaydigan mamlakat bo'lmasa kerak. Respublikamiz uchun qishloq xo'jaligi milliy iqtisodiyotning ustivor yo'nalishlaridan biridir. U mamlakatda ishlab chiqarilayotgan mahsulotning deyarli uchdan bir qismini beradi. Qishloq xo'jaligi aholini turli-tuman noz-ne'matlar, sanoat tarmoqlarini esa xomashyo bilan ta'minlab turadi. Mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar tufayli qishloq xo'jaligida foydalanib kelinayotgan yer va mulklar qayta taqsimlandi, ijtimoiy va tarkibiy o'zgarishlar ro'y berdi. Qishloqlarda shirkatlardan tashqari xo'jalik yuritishning yangi shakllari-ijara xo'jaliklari, fermerlar, har xil turdagi hissadorlik jamiyatlari faoliyat ko'rsatmoqda. Shu bilan birga xo'jaliklararo korxonalar, tashkilotlar hamda ilmiy-tadqiqot tashkilotlari tasarrufidagi yordamchi xo'jaliklar ham mavjud. Qishloq joylarida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, bu sohada tadbqiq qilinayotgan agrotexnologiya va texnika, seleksiya va urug'chilik sohasida jahon miqyosida qo'lga kiritilgan tajriba, dehqonchilik madaniyatidan unumli foydalanish asosida arzigulik yutuqlarga erishilmoqda.

O'zbekistonda ish bilan band aholining 36 foizidan ortiqrog'i qishloq xo'jaligi sohasiga to'g'ri keladi. Tabiiy sharoiti, iqlimi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan O'zbekiston sharoitida qishloq xo'jalik tarmoqlari va eng avvalo, uning yetakchi tarmog'I paxtachilik sun'iy sug'orishga asoslangan. Respublika qishloq xo'jaligida paxtachilik bilan birga sholikorlik, bog'dorchilik, uzumchilik kabi tarmoqlar ham rivoj topgan. Texnika ekinlaridan kanop va jut ham yetishtiriladi. Bu ekinlar Toshkent viloyatida ekiladi. Samarqand viloyatidagi urgut

tumani yuqori sifatli tamaki yetishtirishga ixtisoslashgan. Tamaki qishloq xo'jaligining yuqori daromadli mahsuloti bo'lib hisoblanadi.

Mamlakatning deyarli barcha hududlarida g'alla ekinlari asosan, bug'doy yetishtiriladi. Yaqin yillargacha respublika g'alla mahsulotlari bilan o'zini to'la ta'minlay ololmas edi. Endilikda samarali agrar siyosatni amalga oshirish tufayli, O'zbekistonda g'alla mustaqilligiga erishildi. Respublika g'allachiligida sholikorlik ham muhim o'rin tutadi. Sholikorlik asosan Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatida rivojlangan.

O'zbekistonda chorvachilik, ayniqsa uning asosiy tarmog'i bo'lgan qo'ychilik muhim o'rin tutadi. Qo'ychilikda esa qorako'lchilik o'ziga xos mavqega ega. Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand, Jizzax viloyatlari va Qoraqalpog'iston respublikasi bu borada asosiy hududlar hisoblanadi. Qishloq xo'jaligining qadimiy va istiqbolli tarmoqlaridan biri bo'lgan pillachilik ham mamlakatimiz iqtisodiyotida katta o'rin tutadi. O'zbekiston jon boshiga pilla yertkazish bo'yicha jahonda birinchi, umumiy hajmi bo'yicha beshinchi o'rinda turadi.

Iqtisodiyotning bozor munosabatlariga o'tish sharoitida respublikada vujudga kelayotgan fermer xo'jaliklar safini kengaytirish bilan bog'liq bo'lgan chora-tadbirlarni kuchaytirish borasida ish olib borilmoqda. Hozir mamlakatda bunday xo'jaliklar soni 215 mingdan ortib ketdi. 2007 yilda yetishtirilgan paxtaning 99 foizi, g'allaning 87 foizini fermer xo'jaliklari yetishtirib berdi. Qishloq xo'jaligida yetishtirilgan mahsulotlarning 94 foizi fermer xo'jaliklari hissasiga to'g'ri kelmoqda. Shuningdek, Respublika qishloq xo'jaligida 200 dan ziyod agrofirma faoliyat ko'rsatmoqdi. Qishloq xo'jaligida jami 2007 yilda 3650 ming tonna paxta, 6250 ming tonna g'alla yetishtirildi.

Qishloq xo'jaligi to'g'risida yuqorida keltirilgan fikrlar bu sohaning keng termoli ekanligidan dalolat beradi. Shu bilan birga qishloq xo'jaligi oldida qator muammolar ham mavjud. Ularni hal etish mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida katta ahamiyatga ega. Ushbu muammolar jumlasiga sug'oriladigan yerlar unumdorligini oshirish, suvdan tejamkorlik bilan foydalanish, o'simliklarda uchraydigan kasalliklar va zararkunandalarga qarshi kurashni kuchaytirish kabilar kiradi. Ayni vaqtda qishloq joylarda mehnat resurslaridan samarali foydalanish, qishloq sanoati va Respublika agrar siyosati doirasida dolzarb masaladir.

Savol va topshiriqlar:

1. O'zbekiston milliy iqtisodiyotining tarkibiy qismi nimalardan tashkil topgan?
2. O'zbekiston sanoatining yetakchi tarmoqlarini belgilang.
3. O'zbekistonning rangli metallurgiya sanoati va uning markazlarini ajrating.
4. Sholi ekiladigan asosiy hududlarni ta'riflang.
5. Qorako'lchilik respublikamizning qaysi hududlarida rivojlangan?

Mavzu: Sanoat rivojlanishi va hududiy tashkil qilinishida tabiiy sharoitning tutgan o'рни

Reja:

1. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning asosiy tamoyillari
2. Tabiiy sharoit va agroiqlimiy resurslarning sanoat tarmoqlarini hududiy joylashtirishdagi ahamiyati.

Tayanch tushunchalar: Tabiiy omil, ishlab chiqarish, tabiiy sharoit, suv, iqlim resurslari, rel'yef, hududiy joylashuv.

Xalq xo'jaligining tarmoqlari o'z-o'zidan, tasodifiy hududiy tarqalmaydi, balki ma'lum shart-sharoitlar va omillarni hisobga olgan holda joylashtiriladi yoki hududiy tashkil etiladi. Bu omillarni yaxshi bilish ishlab chiqarishning hududiy tarkibi va tizimining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganishga asos bo'ladi.

Ishlab chiqarishni joylashtirish ma'lum qonuniyat, tamoyil va omillar asosida amalga oshiriladi. Qonuniyatlar eng avvalo, omillarning o'zaro aloqadorligi, ishlab chiqarish, korxona va tarmoqlarining ma'lum hududiy va texnologik majmua shaklida tashkil etilishi, bu tarmoqlar rivojlanishidagi mutanosibliklardan kelib chiqadi. Masalan, hozirgi bozor iqtisodiyotiga o'tish davrining o'zining qonuniyatlari ham mavjud. Ishlab chiqarishga nisbatan iste'mol, taklifga ko'ra talabning ustunligi, erkin raqobat, ochiq iqtisodiyot yurgizish, uni liberallashtirish shular jumlasidandir. Bular, albatta, ishlab chiqarishni joylashtirishga, iqtisodiy makonning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek bu davrda vaqt va mablag'dan unumli foydalanish, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlovchi sohalarini jadalroq rivojlantirish, tabiiy va mehnat resurslarini ishga solish, mintaqalararo iqtisodiy integratsiya jarayonlarini kuchaytirish ham katta ahamiyatga ega. Albatta, bu borada ishlab chiqarishni xomashyo bazasiga, elektr manbai va iste'mol rayonlariga yaqinlashtirish tamoyili o'z kuchini saqlab qoladi. Biroq, barcha ishlab chiqarish tarmoqlarini bir vaqtning o'zida ham xom ashyo, ham ishchi kuchi, ham iste'mol rayoniga yaqinlashtirish qiyin. Binobarin, bu tamoyilni har xil tarmoqqa nisbatan aniq qo'llash talab qilinadi.

O'tish davrida barcha hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini tenglashtirish tamoyili avvalgidek, talqin qilinmaydi. Qolaversa, bu davrda mintaqalararo tafovut saqlanib va hatto biroz kuchayib borishi mumkin. Shu bois davlatning mintaqaviy siyosati bu farqni iloji boricha qisqartirishga yo'naltiriladi. Bunday hududiy nomutanosibliklarning o'ziga xos rivojlanish omili sifatida-hududiy raqobat ma'lum darajada saqlanib qolinishining sababi shundaki, bir vaqtning o'zida barcha tarmoqlarni bir darajada rivojlantirish also mumkin emas. Xuddi tarmoqlar tarkibida bo'lganidek, ishlab chiqarishning hududiy tuzilmasida ham rivojlanish navbatma-navbat, ustivorlik tamoyili, raqobat asosida olib boriladi. Tabiiyki, iqtisodiyot tarmoqlari hamda mintaqalarning rivojlanishi turli xil omil va sharoitlarga ham bog'liq bo'ladi. Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda xom ashyo, yoqilg'i, elektr quvvati, suv va iqlim sharoitlari, mehnat resurslari, iste'mol va transport, iqtisodiy geografik o'rin kabi omillar muhim ahamiyatga ega.

Shuningdek, ekologiya, ilmy-texnika taraqqiyoti va bozor iqtisodiyoti omillarining bu boradagi roli ham oshib bormoqda.

Ko'rinib turibdiki, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar juda ko'p. Modomiki bu omillar ko'p ekan, demak,

- *ularning ta'sir darajasi har xil bo'ladi;*
- *bu omillarni guruhlash talab etiladi;*
- *omillar va ishlab chiqarishni joylashtirishni o'rganishda kompleks yondashuv zarur.*

U yoki bu omilning ta'sir darajasi uning mahsulot chiqarishdagi "solishtirma og'irligi" bilan o'lchanadi yoki uning mahsulot birligi bilan nisbati hisobga olinadi. Albatta, jamiyat taraqqiyoti, fan-texnika rivoji va boshqa sabablar tufayli omillarning ta'sirchanligi o'zgarib boradi. Chunonchi, ilgari tabiiy sharoit, xom ashyo, ishchi kuchi kabilarning ahamiyati katta bo'lgan bo'lsa, hozir ilmy-texnika taraqqiyoti, ekologiya, bozor, iste'molning kuchayishi va turlanishi muhimroq bo'lib qolmoqda, ishlab chiqarish ko'proq mablag'talab va ilmtalab bo'lib bormoqda. Shu bilan birga ma'lum bir omilning ta'sirchanligi, ya'ni uning ko'p sarflanishi asta-sekin kamaytirilib boriladi. Masalan, mahsulot birligiga nisbatan sarflanadigan xom ashyo, yoqilg'i, elektr quvvati, ishchi kuchi va boshqalar muntazam ravishda tejaladi. Bu esa ishlab chiqarish samaradorligining oshib borishiga olib keladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda barcha shart-sharoitlar omillardan kelib chiqiladi. Lekin ma'lum tarmoqni hududiy tashkil etishda hamma omil emas, ulardan faqat ayrimlari yetakchi, hal etuvchi rol o'ynaydi. Buning uchun yaratiladigan mahsulot birligiga, masalan, suv yoki elektr quvvati, ishchi kuchining qay darajada sarflanishini aniqlash talab etiladi. Boshqacha qilib aytganda, "kasr maxrajida" mahsulot birligi, uning suratida esa alohida-alohida omillar turadi. Qaysi omil bo'yicha yirik son chiqsa, uning ahamiyati shuncha yuqori bo'ladi va u ko'rilayotgan ishlab chiqarish tarmog'ini joylashtirishda belgilovchi, aniqlovchi vazifani o'taydi.

Xo'jalikning barcha tarmoqlari, shuningdek, aholining joylashuvida tabiiy sharoitning roli katta. Bu borada ayniqsa, yer, suv, harorat, tuproq kabilar muhim ahamiyat kasb etadi. Yerning ishlab chiqarishni joylashtirishdagi o'rni uning maydoni, katta-kichikligi, geomorfologik xususiyatlari bilan tavsiflanadi.

Yer jamiyat rivojlanishining eng qadimiy, eng birlamchi omilidir. Ksenofont "Yer insonni sog'lom, to'q va adolatli qiladi", deb yozgan edi. Ingliz iqtisodiyoti va statistikasining asoschilaridan biri U.Petti fikricha, mehnat boylikning otasi, yer esa uning onasidir. Agar yer ko'pgina xo'jalik tarmoqlari- sanoat, transport va boshqalar uchun oddiy sharoit sifatida xizmat qilsa, qishloq xo'jaligida bebaho boylik, muhim resurs hisoblanadi. Ayni vaqtda sanoat korxonalarining masalan, yirik metallurgiya, kimyo yoki mashinasozlik zavodlari katta maydonlarni egallashini ham unutmash kerak. Shuningdek, bunday maydonlar aeroportlar uchun ham talab etiladi.

Suv resurslarining ahamiyati ko'p funksiyali. Sanoatda suv asosan suv va issiqlik elektr stansiyalari, qora va rangli metallurgiya, selyuloza-qog'oz, gidroliz, sintetik tola ishlab chiqarishda, to'qimachilikda ko'p sarflanadi. Ayrim

ma'lumotlarga ko'ra, sanoat butun xalq xo'jaligida sarflanadigan suvning 40 foizini iste'mol qiladi. Masalan, 1 tonna sintetik tola ishlab chiqarish uchun 2000 m³, 1 tonna ip gazlamasiga 1260 m³, 1200 ming kVt quvvarga ega bo'lgan issiqlik elektr stansiyasi uchun esa atigi 1200 mln³ suv sarflanadi. Demak, bu va shunga o'xshash sanoat korxonalarining suv sig'imi juda yuqori.

Issiq **iqlim** sharoitida sanoat korxonalarini ochiq usulda qurish, suv va boshqa alkogolsiz ichimliklar, ip-gazlama ishlab chiqarishga o'xshash tarmoqlarni ko'proq rivojlantirish talab etiladi. Ob-havo va iqlim transportning ko'pgina turlarini rivojlantirish va joylashtirishga ham ta'sir qiladi. Shunindek, tabiiy geografik sharoitlar rekreatsiya va turizm sohalarini tashkil etishda ham katta ahamiyatga ega.

Savol va topshiriqlar:

1. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni sanab o'ting.
2. Suv resurslarining sanoat tarmoqlarini joylashtirisdagi ahamiyatini baholang.
3. Ma'lum hududning iqlim sharoiti va yer yuzi tuzilishi sanoat tarmoqlarini hududiy tashkil etishga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Mavzu: Sanoat rivojlanishining ijtimoiy- iqtisidiy omillari

Reja:

1. Xom ashyo omili
2. Elektr energetika omili
3. Aholi va mehnat resurslari omili
4. Transport omili
5. Ekologik omil
6. Ilmiy-texnika taraqqiyoti omili
7. Bozor iqtisodiyoti omili

Tayanch tushunchalar: xomashyo, elektr energetika, aholi va mehnat resursi, transport, bozor iqtisodiyoti, ilmiy-texnika taraqqiyoti, ishlab chiqarish.

Xom ashyo omili Tabiiyki, mahsulot xom ashyosiz yaratilmaydi. Ammo ayrim mahsulotlarni olish uchun xom ashyo boshqalariga qaraganda ko'proq sarflanadi. Shuning uchun bunday mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan tarmoqlar va korxonalar mumkin qadar xom ashyo rayonlariga yaqin joylashtiriladi. Sanoatning barcha tarmoqlari, masalan, tog'-kon, o'rmon, baliqchilik o'z-o'zidan ma'lumki xom ashyo bo'lmagan rayonlarda rivojlanmaydi. Bunday sanoat tarmoqlarining joylashuvi bevosita foydali qazilmalar yoki tabiiy boyliklar geografiyasi bilan bog'liq. Boshqa sanoat tarmoqlarining hududiy tashkil etilishi biroz murakkabroq. Masalan, 1 tonna paxta tolasi olish uchun taxminan 3 tonna xom xom paxta, 1 tonna paxta yog'i uchun 5 tonna chigit, 1 tonna shakarga 7 tonna qand lavlagisi ishlatiladi.

Sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi omillar

Mahsulotlar va tarmoqlar	Xom ashyo	Yoqilg'i - energetika	Ishchi kuchi	Suv	Transp ort	Ekologi ya	Iqtisodiy geografik o'rin	Iste'mol
Alyuminiy	+	++						
Misni tozalash		++						
Cho'yan	+	++						
Temir qotishmalari	+	++		+				
Po'lat	+	+						
Kaliy o'g'iti	++					+		
Fosfor o'g'iti	+					+		+
Azot o'g'iti	+					+		++
Sintetik tola		++				+		
Qishloq xo'jalik mashinalari								++
Radio, priborsozlik, aniq mashinasozlik			+				++	
Selyuloza-qog'oz sanoati	+			+	+			+
Sement	+							
Paxta tolasi	++				+	+		+
To'qimachilik sanoati	+		+		+			
Paxta yog'i	++							
Go'sht	+					+		+
Sut	+							+

Izoh: ++ hal qiluvchi ta'sir, + kuchli ta'sir

Mineral o'g'itlar ichida kaliy o'g'itini ishlab chiqarish geografiyasi batamom xom ashyo omili bilan belgilanadi, chunki uni olish uchun ko'p miqdorda kaliy tuzi sarflanadi. Ayni paytda azot o'g'itini ishlab chiqaruvchi korxonalar ancha "erkin" joylashadi. Bunday korxonalar qora metallurgiya markazlariga, suv manbalariga yaqin, neft va gaz sanoati rivojlangan rayonlarda joylashtirilishi mumkin. Fosfor o'g'iti ishlab chiqaruvchi korxonalar xom ashyo va iste'mol rayonlarida joylashtiriladi. Xom ashyo sifatida apatit, fosforitlar xizmat qiladi. Shuningdek, bu o'g'itni ishlab chiqarishda oltingugurt kislotasi ham talab etiladi. O'zbekistonda azot yoki selitra -Chirchiq, Navoiy, Farg'onada, superfosfat-Qo'qon va Samarqandda, ammofos yoki azot va fosfor o'g'itlarining birikmasi-Olmaliqda ishlab chiqariladi.

Xom ashyoga asoslangan sanoat tarmoqlarining joylashuvini o'ragnish eng avvalo mamlakat tabiiy sharoiti va boyliklarini bilishni talab etadi. Turli xil qazilma boyliklarning ma'lum hududdagi birligi bu yerda ishlab chiqarishni

kompleks tashkil qilishga, hududiy majmualarni shakllantirishga, ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishning samaradorligini oshirishga sabab bo'ladi.

Yoqilg'i- issiqlik elektr stansiyalari uchun hamda qora metallurgiya sanoatining dastlabki-cho'yan eritish bosqichini joylashtirishda xom ashyo asosiy rol o'ynaydi. Ammo uning ta'siri hamma vaqt ham yetakchi kuchga emas; issiqlik elektr stansiyalari yoki metallurgiya zavodlari ayrim hollarda iste'mol rayonlarida ham joylashtirilishi mumkin. Bu masala ayniqsa, neft va uning mahsuloti mazut, tabiiy gaz asosida ishlovchi issiqlik stansiyalarini qurishga tegishlidir. Biroq qora metallurgiya zavodlarini joylashtirish qonuniyatlari bir xil bo'lmaydi. Ma'lumki, qazib olinadigan temir rudasining taxminan 48-50 foizi foydalidir, ya'ni ulardan deyarli shuncha cho'yan olish mumkin. 1 tonna cho'yan ishlab chiqishda taxminan 2 tonna temir rudasi va 1,2 tonna kokslanuvchi ko'mir sarflanadi. Ammo bu "o'rtacha" raqam hamma joyda ham bir xil emas: ayrim konlarda temirning qazib olinadigan rudadagi ulushi atigi 17-19 foizni tashkil etadi xolos. Bunday konlarga Uraldagi Qo'shqanorni yoki Qoraqalpog'iston Respublikasidagi Tebinbuloqni misol qilib ko'rsatish mumkin. Bu yerda qazib olinadigan rudani bevosita domna pechlarida eritib bo'lmaydi, chunki kerakli mineraldan ko'ra keraksiz jinslar ko'proq. Shuning uchun bu ruda albatta dastlab boyitilishi va uning tarkibidagi foydali mineralning hissasi oshirilishi lozim. Boyitilgandan so'ng ruda tarkibidagi metall miqdori bir necha barobar ko'payadi. Ammo bundan keyin ham uning hissasi yetarlicha bo'lmaydi. Shuning uchun metallurgiya korxonalari ko'proq xom ashyo rayoniga ko'proq joylashtiriladi.

Qozog'iston Respublikasidagi Qarag'anda to'liq siklli metallurgiya kombinati bevosita ko'mir havzasi rayonida joylashtirilgan. Novokuznesk, Lipesk, Tula, Krivoy Rog kombinatlari esa xom ashyo, ya'ni temir rudasi konlariga yaqin qurilgan. Ayrim hollarda metallurgiya zavodlari xomashyo va yoqilg'i rayonlari o'rtasida joylashgan, zero, mazkur sanoat tarmog'i uchun bu ikki omilning ahamiyati bir xil.

Elektr energetika omili. Hozirgi zamon ishlab chiqarishini elektr quvvatisiz tasavvur qilish qiyin. Ushbu sohaning o'ziga xos xususiyati shundaki, u yaratgan mahsulotni, ya'ni elektr quvvatini jamg'arib, omborxonalarga yig'ib bo'lmaydi, undan ayni paytning o'zida, sinxron ravishda foydalanish kerak. Bundan tashqari, elektr quvvati yuqori kuchlanishli elektr tarmoqlari orqali uzoq masofalarga ham uzatilishi mumkin. Odatda elektr quvvati omilini ishlab chiqarishning hududiy tashkil etilishida eng avvalo uning arzon xillariga urg'u beriladi. Arzon elektr quvvati suv stansiyalaridan olinadi, chunki suv suvligicha GES dan keyin ham qolaveradi, issiqlik elektr stansiyalarida esa ko'mir, mazut yoki tabiiy gaz tamomila sarflanadi.

Elektr energetika omiliga quyidagi misollarni keltirish mumkin. 1t. qalayi yoki titan ishlab chiqarish uchun 40-50 ming kVt/s, misni rafinatsiyalash, elektr pechlarida po'lat eritishda va ularning har bir tonnasiga 8-10 ming kVt/s atrofida elektr quvvati sarflanadi. Shuningdek, temir qotishmalari magniy, qo'rg'oshin, sintetik tola va kaychuk kabilarning ham elektr energiyasi manbalariga yaqin joyda qurilishi kerak. O'rta Osiyo mamlakatlarida yagona bo'lgan Tursunzoda shahridagi alyuminiy zavodi ham Norak GES iga yaqin joyda qurilgan. Olmaliqda yirik rangli

metallurgiya va kimyo korxonalari shu yerdagi IEM hamda Yangi Angran IES idan, Chirchiq sanoat majmuasi Chirchiq kaskad GES quvvatlaridan foydalanadi. Farg'onadagi kimyo, neftni qayta ishlash va boshqa sanoat korxonalari bu shahardagi yirik IEM dan elektr energiyasini oladi.

Elektr quvvati omil sifatida bir qator sanoat tarmoqlarini o'z atrofida yig'adi. Shu sababli, u katta yirik rayon va hududiy majmua hosil qilish qudratiga ega. Bizning sharoitimizda elektr quvvati yangi yerlarni o'zlashtirish uchun ham kerak. Jumladan, Qarshi dashtining asosiy qismi Tolimarjondagi bir qator nasos stansiyalari vositasi bilan sug'oriladi. Elektr quvvati Norak-Tursunzoda-G'uzor orqali keladi. Hozirgi kunda esa shu yerning ozida juda yirik, mahalliy tabiiy gaz asosida ishlaydigan Tolimarjon IESi qurilmoqda. Respublikamizda bulardan tashqari Sirdayo, Angren, Toshkent, Navoiy, Taxiatosh IES lari, ANDijon, Chorbog', Xojikent, Tuyamo'yin va boshqa GES lar mavjud. Ular yiliga 50 mlrd. kVt/soatdan ko'proq elektr energiyasini ishlab chiqaradi. Bu esa rangli metallurgiya, kimyo kabi "energiya talab" tarmoqlarni rivojlantirishga imkon beradi.

Aholi va mehnat resursi omili ijtimoiy-iqtisodiy omillar ichida eng muhimi hisoblanadi. Har qanday ishlab chiqarish jarayoni ishchi kuchisiz sodir bo'lmaydi. Ammo bu o'rinda ikki holni qayd etish lozim: birinchidan, shunday korxonalar borki, ularga son jihatdan ko'p ishchi kerak. Masalan, tikuv fabrikasi, konserva zavodi, paxta yetishtirish, uni qayta ishlash korxonalarining mehnat sig'imi katta. Ayni bir paytda boshqa bir korxonalarga mehnat resurslarining miqdori ko'p bo'lishi shart emas, aksincha ularga malakali, ya'ni sifatli ishchi kuchi talab qilinadi. Mazkur korxonalar va tarmoqlar radio yoki priborsozlik, aniq mashinasozlik va shunga o'xshash odatda malakali ishchi kuchi mavjud bo'lgan shaharlarda joylashtiriladi. Bunday ilmtalab korxonalarni joylashtirishda ba'zi rivojlangan mamlakatlarda maxsus texnopolis va fan shaharlari yaratiladi.

O'zbekistonda mahalliy aholining tabiiy ko'payishini nisbatan yuqoriligi va uning migratsion harakatining faolsizligi mehnat zahiralarini ko'plab shakllanishiga olib keladi. Shu sababli Respublikada mehnatga layoqatli aholi soni miqdoran juda ko'p. Ularning soni, ayniqsa qishloq joylarida va sust rivojlangan kichik shaharlarda yuqori. Binobarin, bunday joylarda ish o'rinlarini kengaytirish, yangi sanoat va boshqa korxonalar, madaniy-maishiy muassasalarni qurish, mehnat bozorini shakllantirish kerak.

Aholi albatta faqat ishchi kuchi emas, u balki ko'proq darajada iste'molchi hamdir. Bu omilning roli esa hozirgi kunda xalqning yashash sharoiti va darajasini yaxshilash doirasida keskin oshib bormoqda. Muvaqqat ijtimoiy qiyinchiliklarni yengillashtirish uchun aholining kundalik hayoti uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak va uning boshqa ehtiyojlarini qondiruvchi mahsulotni yetarli darajada ishlab chiqarish talab etiladi. Shu bois iste'mol omili oziq-ovqat korxonalarini o'ziga tortadi, ya'ni bunday zavod va fabrikalar, aholiga xizmat ko'rsatish tarmoqlari qishloq va shaharlarda joylashtiriladi.

Iste'mol omili faqat xalq ehtiyoji bilan belgilanmaydi. Ishlab chiqarishning o'zini talabi, boshqa xil mahsulotlarning keng miqdorda sarflanishi, ularning transportda keltirishning noqulayligi ham bunday korxonalarining iste'mol

rayonlarida qurilishini taqozo etadi. Masalan, qishloq xo'jaligi mashinasozligi o'sha mintaqaning ishlab chiqarish ixtisoslashuviga muvofiq shu yerning o'zida rivojlantirilishi zarur. O'zbekistonda paxta teruvchi, Belorussiyada kartoshka, Ukrainada qand-lavlagi, Shimoliy Kavkazda va Bolgabo'yida g'alla yig'uvchi, Qirg'zistonda pichan taxlovchi, Gruziyada choy teruvchi mashinalarni ishlab chiqarish bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Ayrim boshqa sanoat va qishloq xo'jaligi tarmoqlarini ham aholi yashab turgan joylarda o'rinashtirish maqsadga muvofiq.

Transport omili. Bu omil juda muhim, chunki u ishlab chiqarishning bevosita davom ettiruvchi tarmog'i hisoblanadi. Transport infrastrukturasi bo'lmasa xom ashyo ham keltirilmaydi, mahsulot ham iste'molchilarga yetkazilmaydi, hududiy mehnat taqsimoti rivojlanmaydi. Shuning uchun transportning ahamiyati barcha boshqa omillar ta'siri bilan qo'shib, uyg'unlashib ketadi va uni sof holda ajratib olish qiyin. Shu bilan birga transport masalasi iqtisodiy geografik o'rin omili bilan ham chambarchas bog'liq. Zero, bu o'rin ob'yektning eng avvalo tashqi iqtisodiy munosabatlarini anglatadi.

Ishlab chiqarishni joylashtirishning "qulayligi" ko'p jihatdan uning arzonligi esa asosan transport xarajatlarining kamaytirilishi demakdir. Shuning uchun ham ishlab chiqarishni joylashtirishdagi klassik g'oyalar: I.Tyunenning qishloq xo'jalik shtandorti, A.Veberning sanoat shtandorti, V.Kristallerning "markaziy o'rinlari", A.Lyoshning "iqtisodiy landshaftlarini" transport omilisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Transport iqtisodiyot tizimining qon tomiri, harakatlantiruvchi kuchidir. U pirovard natijada ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning samaradorligini ta'minlaydi. Ayni vaqtda transport tarmog'ining o'zini ham joylashtirish qonuniyatlari va omillari mavjud. Ular tabiiy geografik, iqtisodiy va siyosiy mazmunga ega.

Ilmiy texnika taraqqiyoti Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda ilmiy-texnika taraqqiyotining ahamiyati ham juda yuqori. Ushbu omilning ta'siri bir qator tarmoqlarni hududiy tashkil etilishida aniq va ravshan ko'rinadi. Masalan, "ilmtalab" mashinasozlik zavodlari yuksak darajada fan-texnika salohiyatiga ega bo'lgan yirik shaharlarda joylashtiriladi. Yuqorida ko'rilgan omillarning ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishga ta'siri ularning barchasi "ekologik omil" bilan muvofiqlashtirilishi kerak.

Ekologik omil. Ekologik jihatdan eng avvalo kimyo, sellyuloza-qog'oz, go'sht, vino, konserva, charm zavodlari, issiqlik elektr stansiyalari "nomaqbul" hisoblanadi. Binobarin, ular aholi joylashgan markazlardan uzoqroqda bo'lgani yaxshiroq. Ekologik omilning ishlab chiqarishning hududiy tashkil etishiga ta'sirini kimyo sanoati misolida ko'rish ayniqsa namunaviydir, chunki bu sanoat korxonalarini joylashtirilishi juda erkin xususiyatga ega. Sababi-ular o'simlik, hayvonot, mineral xom ashyosi, suv, havo asosida, boshqa sanoat chiqindilari negizida ham rivojlanishi mumkin. Shunday qilib, kimyo sanoati korxonalarini istagan joyda qurish imkoniyati bor. Ammo, bu masalaning bitta nozik tomoni bor-bu ham bo'lsa ekologik omildir va u bilan ayniqsa hozirgi kunda hisoblashmasdan iloji yo'q.

Bozor iqtisodiyoti omili. Bozor iqtisodiyoti- bu ishlab chiqarish erkinligi, raqobat va ochiq iqtisodiyot yurgizishdir. Bunday sharoitda ko'p ukkladli iqtisodiyot, mulkchilikning turli shakllari va raqobat, qulay investitsiya makonini vujudga keltirish, monopoliyaga qarshi kurash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois bozoq iqtisodiyoti omilini ishlab chiqarish tarmoqlarini hududiy tashkil etishga nisbatan tahlil etar ekanmiz, unda bu boradagi ilgarigi an'anaviy fikr yuritishlar tamomila o'zgarib ketishi kerak. Chunki, bu sharoitda aksariyat narsani, shu jumladan nimaga ixtisoslashuvni va qayerda joylashtirishni pirovard natijada bozor, raqobat, talab belgilaydi.

Hozirgi sharoitda infrastruktura tizimining mavjudligi ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishda katta rol o'ynaydi. Yo'l, yer osti va yer usti qurilmalari, elektr uzatuvchi shaxobchalar, turar joy, maishiy xizmat ko'rsatish ob'yektlari muhayyo bo'lgan joylar yangi ishlab chiqarishni, qo'shma korxonalarni o'ziga jalb qiladi. Xorijda bunday joylarni **sanoat parki** deb atashadi. Hozirgi vaqtda qulay investitsiya makonini yaratish ham katta mazmun kasb etadi. Infrastruktura va boshqa sharoitlarning mavjudligi, huquqiy va tashkiliy masalalarning hal etilganligi, kafolatlanganligi xorijiy sarmoyadorlarning kirib kelishiga qulaylik yaratadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Iqtisodiy ijtimoiy omillar ichida eng muhimi qaysi biri?
2. Ekologik jihatdan nomaqbul ishlab chiqarish tarmoqlarini belgilang.
3. Xom ashyo omili qaysi sanoat tarmoqlarini joylashtirishda muhim o'rin tutadi?
4. Transport omili ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirilishga qanday ta'sir ko'rsatadi?

Mavzu: Sanoat ishlab chiqarishini tashkil etishning ijtimoiy shakllari

Reja:

1. Mujassamlashuv
2. Ixtisoslashuv
3. Kooperatsiya
4. Kombinatsiya

Tayanch tushunchalar: Mujassamlashuv, ixtisoslashuv, kombinatsiya, kooperatsiya, ijtimoiy shakllar, ishlab chiqarish, sanoat, markazlashuv, iqtisodiyot

Mujassamlashuv. Iqtisodiyot rivojlanishi uning ijtimoiy va hududiy tashkil etilishi bilan bog'liq. Ishlab chiqarishning bunday shakllari esa muayyan bir jarayonning ikki tomoni bo'lib, u mohiyatan ijtimoiy va hududiy mehnat taqsimoti xususiyatlaridan kelib chiqadi. Ijtimoiy tashkil etish shakllari mujassamlashuv, ixtisoslashuv, hamkorlik va kombinatlashuvdan iborat. Bular ham o'zaro aloqadorlikda rivojlanib boradi va ko'pincha birgalikda sodir bo'ladi. Ularning asta-sekin takomillashib borishi, bir-birlari bilan uyg'unlashuvi fan-texnika taraqqiyoti, jamiyat rivojlanishi bilan hamkorlikda yuz beradi.

Mujassamlashuv va ixtisoslashuv ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil etishning nisbatan oddiyroq shakllari hisoblanadi. Biroq, ayni ana shu shakllarning o'zgarib borishi qolgan shakllar, ishlab chiqarish rivojlanish xususiyatlarga katta ta'sir etadi.

Mujassamlashuv, eng avvalo, korxona yoki boshqa ishlab chiqarish ob'yektlarining katta-kichikligini anglatadi. Mujassamlashuv yoki ishlab chiqarishning to'planishi, yig'ilishi xalq xo'jaligining barcha tarmoqlariga tegishlidir. Ammo geografik jihatdan u eng avvalo sanoat, qishloq xo'jaligi va transport, ya'ni moddiy sohalarida yaqqol namoyon bo'ladi. Qolaversa, iqtisodiy geografiya fanining ob'yektini aynan shu tarmoqlarning hududiy tashkil etilishi, ularning joylashish xususiyatlari belgilab beradi.

Mujassamlashuvning ijtimoiy tomoni xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida turlicha bo'ladi. Mujassamlashuv sanoat misolida juda aniq ko'rinadi. Bu borada ishlab chiqarish fondlari, yalpi mahsulot yoki ishchi va xizmatchilarning turli korxonalarda yig'ilishi, to'planishi, sof holdagi ishlab chiqarish yoki korxona mujassamlashuvi, ularning shaharlar va iqtisodiy rayonlar joylashuvini esa urbanistik va hududiy mujassamlashuv sifatida ko'rsatish mumkin. Mujassamlashuvning bu shakllari bir-biriga o'tib turadi va turli rayon yoki mamlakatlarda har xil birikmada bo'ladi. Masalan, shaharning markazlashuv darajasi ma'lum bir bosqichga yetgandan keyin o'ziga xos vaziyat vujudga keladi, ya'ni endi mazkur shaharda qo'shimcha korxonalarni qurish imkoniyati qolmaydi. Ekologik, uy-joy, transport muammolari keskinlashadi, qurish uchun yer maydoni ham yetishmaydi va ayni paytda yangi korxona bu markazdan olisda joylashuvini ham "istamaydi". Demak, yirik shaharda ham emas, uzoqda ham emas shaharning ichki imkoniyati yo'q, korxona esa undan yiroqlasha olmaydi. Natijada yangi korxona yoki ilmiy tekshirish muassasalari, oliy o'quv yurtlari yirik shaharning ta'sir doirasida o'rnashadi- shahar aglomeratsiyasi yoki sanoat tuguni vujudga keladi. Misol qilib, Toshkent atrofida joylashgan go'sht kombinati, O'rtaovul shaharchasida ToshIES, Toshkent Agrar Universiteti Yalang'och manzilgohida, Yadro fizikasi instituti Ulug'bek shaharchasida, alkogolsiz ichimliklar kombinati Qibrayda ko'rsatish mumkin. Toshkent aholisi ehtiyoji va xo'jaligi uchun zarur bo'lgan bu korxonalarni poytaxtda qurishning iloji yo'q. lekin ular iste'molchi, sanoat, ilm-fan markaziga yaqin bo'lmog'i, zamonaviy infrastruktura tizimiga ega bo'lish lozim. Bundan yana bir xulosa, ya'ni ishlab chiqarish mujassamlashuvi bilan shahar rivojlanishi o'rtasidagi munosabat kelib chiqadi. Dastlab shaharning vujudga kelishi va ulg'ayishida ishlab chiqarishni joylashtirish yetakchi rol o'ynaydi, keyinchalik esa shaharning o'zi ishlab chiqarishning hududiy va mujassamlashuv omiliga aylanadi.

Turli shakldagi mujassamlashuvga misol keltiramiz. Masalan, O'zbekiston sanoat mahsulotining yarmidan ko'pini har birida 2000 dan ortiq ishchi ishlaydigan korxonalar ishlab chiqaradi, deb faraz qilaylik. Bu ishlab chiqarish yoki korxona darajasidagi mujassamlashuvdir. Toshkent shahrida mavjud korxonalar O'zbekiston Respublikasi sanoat mahsulotining taxminan 17-20 foizini beradi- bu urbanistik mujassamlashuv bo'ladi. Agar Farg'ona vodiysini Respublikamizning asosiy pilla yoki meva maskani, neft mahsulotlari yoki o'simlik yog'i chiqaruvchi

rayoni sifatida ko'rsak, u holda hududiy mujassamlashuvni nazarda tutgan bo'lamiz.

Mujassamlashuvning yuqori yoki pastligi ayni paytda ma'lum bir sohaning rivojlanganlik darajasini belgilaydi. Bu yerda umumiy maxraj bo'lib shahar, viloyat yoki boshqa bir joyda yashovchi aholining ulushi, hissasi xizmat qiladi. Aytaylik, Farg'ona vodiysida O'zbekiston Respublikasi aholisining 27 foizi joylashgan. Agar u yoki bu ishlab chiqarish ko'rsatkichi shu raqamdan qancha yuqori bo'lsa, u holda mazkur ishlab chiqarish tarmog'i vodiya rivojlangan, mujassamlangan bo'ladi.

Yuqori darajadagi mujassamlashuv, ayniqsa o'ta yirik korxonalarni barpo etish hamma vaqt ham ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan samarali emas. Bunday hollarda xom ashyo va tayyor mahsulotni transportda tashish xarajatlari ko'payadi, ishchi kuchi yetishmaydi va eng muhimi-ekologik muvozanat buziladi. Mujassamlashuv ob'yektiv qonuniyat, biroq u barcha mamlakatlarga xos va iqtisodiy samaradorlikka ega bo'lsada, uning ma'lum chegarasi, ko'лами, doirasi bo'lishi shart.

Markazlashuv mujassamlashuvning bir ko'rinishidir. Bu yerda ishlab chiqarish korxonalari yoki boshqa tashkilotlar va sohalarni asosan birgina shaharda joylashuvi tushuniladi. Ayni paytda mamlakat yoki xo'jalik boshqaruvining bunday tizimi yakka hokimlik-monopolizatsiyaga olib kelishi turgan gap, bu esa maqsadga nomuvofiqdir. Ta'kidlash joizki, o'tish davri iqtisodiyotida barcha sohalarning kichik bo'lgani ma'qulroq. Chunki, ular harakatchan, mabodo kasod bo'lganda, inqirozga uchraganda, tez va oson ixtisoslashtirilishi mumkin. Bunday ixcham korxonalarni boshqarish ham qiyin emas. Ammo, kichik korxonalar asosan mahalliy bozorni to'yintiradi va shu jihatdan ularning raqobatbardoshligi, eksport salohiyati o'ta past. Qolaversa, xo'jalikning, jumladan sanoatning barcha tarmoqlarida ham masalan, avtomobilsozlik, neftni qayta ishlash, kimyo va boshqa sanoat tarmoqlarida mayda hajmdagi sanoat korxonalarini qurib bo'lmaydi. O'z navbatida to'g'ri tashkil etilgan yirik korxonalar mintaq va milliy iqtisodiyotning tayanchi, mamlakat qudratini, uning jahon bozorida qatnashuvini ta'minlaydi.

Ixtisoslashuv ham ishlab chiqarishni tashkil etishning muhim shakli bo'lib, u mehnat taqsimoti va iqtisodiy rayonlarni tarkib topishi bilan chambarchas bog'liq. Uning uch bosqichi va uch turi mavjud. Ixtisoslashuvning uch bosqichi deganda korxona, shahar yoki rayon miqyosidagi ixtisoslashuv tushuniladi. Ularning har biriga hududiy yoki ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida ma'lum bir mahsulotni ishlab chiqarilishi biriktiriladi. O'z navbatida ixtisoslashuv shu korxona va rayonlarning mehnat taqsimotida tutgan o'rnini belgilab beradi.

Ixtisoslashuvning uch turi-bu qism, texnologik yoki yarim mahsulot va tayyor mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashuvdir. Ixtisoslashuvning bunday ko'rinishlari bir-biri bilan uzviy bog'liq va ular turli hududiy bosqichda o'zgacha xususiyatga ega bo'ladi. Ixtisoslashuv oqibatida xalq xo'jaligining tarmoqlari vujudga keladi, iqtisodiy rayonlar, shaharlarning funksional turlari shakllanadi. Shu bilan birga u tashqi transport iqtisodiy aloqalarini taqozo etadi, chunki ishlab chiqarilgan va mahalliy iste'moldan ortib qolgan mahsulot chetga chiqariladi, mazkur rayonda yetishmaydigan mahsulot esa boshqa joydan keltiriladi.

Ixtisoslashuvni aniqlash uchun bir necha shart va sharoitlar zarur. Muhimi-mahsulot faqat shu joy talabini qondiribgina qolmay, balki ortiqchasi boshqa rayonlarga chiqarilishi yoki tovar xususiyatiga ega bo'lishi kerak. Aks holda bu tarmoq mazkur joy uchun ixtisoslashgan soha bo'lmasligi mumkin. Masalan, Respublikamiz paxta tolasi, pilla, tog'-kon, tabiiy gaz sanoati, qishloq xo'jaligi mashinasozligi va boshqa sohalarga ixtisoslashgan. Uni ip yoki ipak gazlamasi, neft sanoatiga ixtisoslashgan deyish biroz mushkulroq, sababi bu mahsulotlar O'zbekistonda hozircha yetarli ishlab chiqarilmaydi va ular mahalliy talabni to'la qondirganicha yo'q. Rayon yoki viloyat, jamoa xo'jaligida, respublikada ishlab chiqilgan mahsulot shu yerning o'zida batamom iste'mol qilinsa yoki aksincha, ushbu mahsulot mahalliy sharoit ehtiyojini qondirmay, balki chetga chiqarilsa, har ikkala holda ham to'laqonli ixtisoslashuv bo'lishi mumkin emas. Masalan, Rossiya Federatsiyasining Markaziy iqtisodiy rayonida Belorussiyadan ko'proq kartoshka yoki Boltiqbo'yi respublikalariga ko'ra ko'proq sut ishlab chiqariladi. Ammo na kartoshka va na sut Rossiyaning markaziy rayoni uchun ixtisoslashgan tarmoq hisoblanmaydi, zero bu mahsulotlarning hammasi o'z joyida iste'mol qilinadi, chunki rayonning o'zida 30 mln dan ziyod aholi yashaydi. Ayni paytda kartoshka Belorussiya Respublikasi uchun, sut Boltiqbo'yi mamlakatlariga ixtisoslashgan tarmoq bo'lib xizmat qiladi.

Ixtisoslashuv albatta, faqat moddiy ishlab chiqarishga tegishli emas, u barcha ijtimoiy jabhalarga ham molik xususiyatdir. Qolaversa, ayrim oliygohlar o'qituvchi, boshqalari agronom, muhandis, tabobatchi kabi mutaxassislarni tayyorlaydi. Chunki bu oliygohlar shunday xodimlarni tayyorlashga ixtisoslashgan. Mintaqa va mamlakatlarning u yoki va bu mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi, eng avvalo ulardagi mutloq va nisbiy afzalliklarga bog'liq, (A.Smidt, D.Rikkardo) bu yerda yaratilgan mahsulot uni boshqa joyda yetishtirishga ko'ra arzonroq, kam xarajatliroq bo'lishi kerak. Odatda, har bir mamlakat yoki uning alohida qismlari o'zidagi qulay va arzon omillardan foydalanib, qiyin va qimmat omil mahsulotlarini chetdan olib keladi. Bunday qonuniyatni dastlab shved iqtisodchilari XX asrning 30-yillarida E. Xeksher va B.Olinlar asoslab berishgan.

Hozirgi fan-texnika taraqqiyotidan foydalanib yangi mahsulot turlari paydo bo'lmoqda yoki ular zamonaviy texnologiyalar asosida arzon va oson yo'llar bilan ishlab chiqarilmoqda. Bunday innovatsiyalarning 'hayot sikli'-vujudga kelishi va 'so'nishi' bilan belgilanadi. Shunga o'xshash yangiliklarning tarqalishi yoki diffuziya qonuni iqtisodiyot nazariyasida Yozef Shumpeter va sved T. Xagerstrand tomonlaridan asoslangan.

Kooperatsiya pirovard natijada muayyan bir mahsulot yaratish uchun turli korxonalarning hamkorligidir. Bu korxonalar faqat bir yoki ikki tarmoqqa tegishli bo'lmasligi mumkin. Shu bilan birga kooperatsiyada hududiy birlik, barcha ixtisoslashgan korxonalarning bir joyda o'rinishuvi uncha sezilmaydi va aksincha ularning tarqoq holda joylashuvi kuzatiladi.

Kooperatsiyada qatnashuvchi korxonalar soni ishlab chiqariladigan mahsulotning murakkabligiga bog'liq. Chunonchi, mashinasozlikda, aniqrog'i yengil va yuk mashinalarini ishlab chiqarish uchun juda ko'p ehtiyot qismlar,

detallar kerak. Shu bois bunday mashinalarning yaratilishida yuzlab ixtisoslashgan korxonalarning ulushi bor. Masalan, Moskvada yengil avtomobil yoki Lixachyov nomli zavod, Tolyattidagi Volga avtomobil zavodi, Asakadagi "UzDEU" korxonalari va shunga o'xshashlar yuzlab korxonalar bilan hamkorlik qiladi. Modomiki asosiy yakunlovchi yoki yig'uvchi bosh korxona ko'p joydan asbob-uskunalar, detall va jihozlar olar ekan, u transport geografik jihatdan qulay nuqtada o'rinishi zarur.

Kombinatsiya yoki kombinatlash kooperatsiyaga o'xshab korxonalar birlashmasidan iborat. Ammo bu yerda tarqoq holda joylashgan birlik emas, balki ularning hududiy umumiyliigi, texnologik va tashkiliy birligi tushuniladi. Shu sababli kombinatsiyada kooperatsiyadan farqli o'laroq, hududiylik xususiyati ko'proq namoyon bo'ladi. Binobarin, unda mujassamlashuv yaqqol ko'zga tashlanadi, sababi-ko'p hollarda kombinatlashuv muayyan xom ashyoni birgalikda, atroflicha qayta ishlash bilan bog'liq. Bu ikki, yuzaki qaragandabir-biriga o'xshash tushuncha o'rtasida boshqa farqlar ham bor. Kooperatsiyada natija, maqsad pirovard mahsulot bir bo'lsa, kombinatsiyada aksincha, ya'ni xom ashyo bir bo'lib, undan olingan mahsulot turlichadir.

Demak, kombinatlashuv ma'lum bir turdagi xom ashyoni chuqur texnologik qayta ishlash, uning chiqindilaridan to'la foydalangan holda barcha mahsulotlar ishlab chiqarishni anglatadi. Xuddi shu ma'noda kombinatsiya "to'ntarilagan" kooperatsiyadir. Kombinatsiya bir geografik nuqtada, hatto korxonalar birlashmasi doirasida kattaroq joy yoki rayonda ham bo'lishi mumkin. Xalq xo'jaligi tarmoqlari orasida esa u ayniqsa qora va rangli metallurgiya, kimyo, o'rmon, oziq-ovqat, yengil va qurilish sanoatiga tegishlidir.

Sanoatda kombinatlar bir necha texnologik jihatdan bog'liq bo'lgan zavod yoki sexlardan tashkil topgan bo'ladi. Masalan, qora metallurgiya kombinatlari, aniqrog'i to'la siklli kombinatlar cho'yan, po'lat va prokat ishlab chiqaruvchi zavodlar birlashmasidir. Agar ularning bittasi bo'lmasa, u holda kombinat to'liq siklga ega emas. To'qimachilik kombinatlari yigiruv, bo'yoqlash, tayyorlash sexlaridan iborat. Xom ashyo bitta-paxta tolasi yoki pilla mahsuloti. Go'sht kombinatida ham yagona xom ashyo asosida bir necha mahsulot: go'sht, konserva, kolbasa kabi boshqa go'sht mahsulotlari olinadi. Uning chiqindisidan, masalan, suyak va qondan qishloq xo'jaligi va tibbiyot sohasida foydalanish mumkin, terisi esa oshlangandan so'ng charm-poyafzal sanoatida ishlatiladi. O'rmon, sement shifer, kimyo kombinatlarining tuzilishi ham xuddi shunday. Qolaversa, Markazlashgan issiqlik elektr stansiyalari ham kombinat xususiyatiga ega, chunki ular ayni paytda elektr energiyasi va par beradi.

Shunday qilib kombinatsiya sanoat tarmoqlarining ko'pchiligiga xosdir. Faqat mashinasozlikda "kombinat" so'zini uchratmaymiz, ammo mahiyatan bu yerda ham u mavjud, zotan metallardan asosiy mahsulot bilan bir qatorda keng iste'mol mollari ham ishlab chiqariladi. Masalan, Toshkentdagi Ckalov nomli aviatsiya birlashmasi samolyotdan tashqari avtomobil uchun ba'zi bir ehtiyot qismlar, bolalar aravachasi va shunga o'xshash turli xil xalq iste'mol mollarini ham ishlab chiqaradi.

Umuman olganda, ishlab chiqarishning barcha ijtimoiy shakllari o'zaro bog'liq. Jumladan, ixtisoslashgan korxonalar yoki kooperatsiya va kombinatsiya doirasidagi ishlab chiqarish bo'g'inlari ham u yoki bu ko'rinishda mujassamlashuvni anglatadi. Biroq, bu yerda ularning bir joyda to'planganligi, yig'ilganlik darajasi boshqa joylarga nisbatan yuqori bo'lishi lozim, aks holda tom ma'nodagi mujassamlashuv bo'lmaydi.

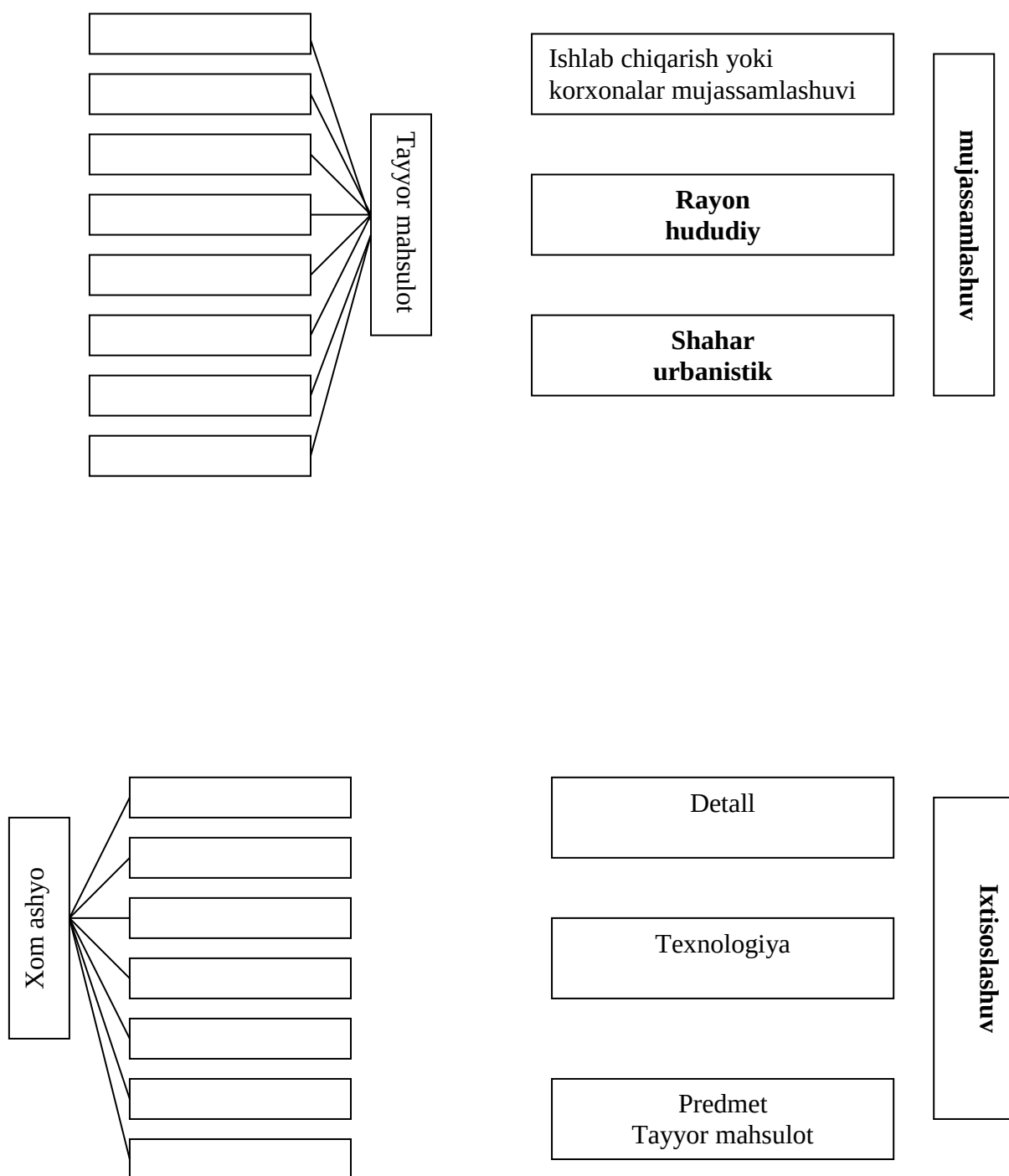
So'nggi yillarda ixtisoslashuv- uning detall va texnologik ixtisoslashuv shakli qisqarib borish holatlari kuzatilmoqda. Ayni vaqtda tayyor mahsulot ishlab chiqarish, ya'ni predmet ixtisoslashuvi keng rivojlanadi, ayniqsa, detall va texnologik ixtisoslashuv kooperatsiya va kombinatlashuvda ko'proq ishtirok etadi. Bunday vaziyat qisman o'tish davrining o'ziga xos qiyinchiliklaridan ham kelib chiqadi.

Ixtisoslashuv ishlab chiqarish jarayonini ajratadi, yakkalaydi, kooperatsiya esa uni umumiyashtiradi, kombinatlashuv birlashtiradi. Ularning barchasi ayni vaqtda u yoki bu darajadagi korxonada tashkil etiladi, mujassamlanadi. Masalan, har qanday kombinat yuqori darajadagi mujassamlashuv, yirik korxina demakdir.

Ishlab chiqarishning ijtimoiy shakllari bozor iqtisodiyoti sharoitida o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Eng muhimi, shundaki, korxonalarning katta-kichikligi, ularning ixtisoslashuvi va o'zaro uyg'unlashuvi endi ko'p jihatdan davlatga, yagona markaz va rejalashtirishga bog'liq emas. Korxonalar, ishlab chiqaruvchilar, tadbirkorlar bir-birlari bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqa, sheriklik qiladilar. Davlatning vazifasi esa bu jarayonni turli mexanizmlar orqali tartibga solish va boshqarib borishdan iborat bo'ladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Mujassamlasuvning ijobiy va salbiy tomonlari nimalarda o'z aksini topgan?
2. Ixtisoslashuv va uning turli shakllari hozirgi davrda qanday o'zgarib bormoqda?
3. Ixtisoslashuv bilan kooperatsiya o'rtasidagi aloqadorlikni misollar yordamida tushuntirib bering.
4. Kombinatlashuv qaysi tarmoqlar uchun xos va nima uchun?

1-chizma. Ishlab chiqarishni tashkil etishning asosiy shakllari

Mavzu: Sanoat ishlab chiqarishning asosiy miqdor va sifat ko'rsatkichlari

Reja:

1. Sanoat rivojlanishining fan-texnika taraqqiyoti bilan bog'liqligi
2. Sanoatning vujudga kelgan davriga ko'ra turlari.
3. Sanoatning miqdor va sifat ko'rsatkichlari.

Tayanch tushunchalar: sanoat, moddiy ishlab chiqarish, fan texnika inqilobi, hududiy mehnat taqsimoti, jahon xo'jaligi.

Sanoat moddiy ishlab chiqarishning birinchi yetakchi tarmog'idir. Jahon sanoatida taxminan 350 mln. kishi ishlaydi, oxirgi yuz yilda sanoat ishlab chiqarishi 50 barobar o'sdi, lekin bu o'sishning $\frac{1}{2}$ qismi XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi.

Jahon sanoat ishlab chiqarishda kon-qazilov sanoati salmog'ining ishlab chiqarishda energiya va materialga talabning katta bo'layotgani hamda asl xom ashyolarning sintetik materiallar bilan tobora ko'proq almashinayotgani sabab bo'lmoqda. Shunga qaramasdan F.T.I davrida ham energetika ishlab chiqarishni rivojlantirish va joylashtirishga juda katta ta'sir ko'rsatadi.

Fan texnika inqilobining xo'jalikni o'sish surati va rivojlanishiga drajasiga ta'siri uchinchi sanoat inqilobining boshlanishi XX asrda jahon xo'jaligining o'sish suratlariga katta ta'sir ko'rsatdi. F.T.I. yutuqlaridan g'arbning iqtisodiy rivojlangan mamlakatlari eng yuqori darajada foydalana oldilar. Ular F.T.I. yutuqlarini fan texnika taraqqiyotining asosiy tezlatgichiga aylantirdilar. Bu mamlakatlar butun ishlab chiqarishni yangi texnika texnologiya asosida qurishga, energiya va xom ashyo iqtisod qilishga kirishdi. Bu uchinchi sanoat inqilobi yoki industrialashtirish edi. Sanoatlashish yo'lida borayotgan rivojlanayotgan mamlakatlarda sanoat ikkinchi jahon urushiga qadar o'tgan vaqtdagidan uch marta tezroq o'smoqda, hatto g'arb mamlakatlarudan ham tez rivojlanmoqda, unga mos ravishda ishlab chiqarish darajasi ham o'sdi. Shu bilan bir vaqtda hal o'nlab zaif rivojlangan mamlakatlar borki, ularning ko'pi sanoatlashishgacha bo'lgan darajaga sekin asta ko'tarilishmoqda. F.T.I jahon xo'jaligining asosiy tarmoqlariga katta ta'sir korsatmoqda. Uning ta'sirida jahon xo'jaligining tubdan yangilanishi industrial xo'jalik yoki axborotli tuzilishda shakllana boshladi. Xo'jalikning industrial sanoat ko'rinishi moddiy va nomoddiy ishlab chiqarish foydasiga o'zgarishida asos bo'ladi. Sanoat salmog'ining o'sish jarayoni o'rniga uning qisqarishi ro'y beradi. Shu bilan bir vaqtda xizmat ko'rsatish fan, ta'lim, madaniyat sohalarining o'sishiga asos bo'ladi, sanoatda miqdoran sifat ko'rsatkichiga o'tishda F.T.I. ni o'rni muhim ahamiyat kasb etadi.

FTI asosan 1950 yillardan so'ng ilm fan va ilg'or praktika ichki va tashqi yutuqlari asosida vujudga keldi. Ya'ni bu yutuqlar yangi energiya xillari va ilg'or texnologiyani rivoji tufayli vujudga keldi. Bunday texnologiyalarga asosan quyidagi texnologik jarayonlarni misol qilish mumkin. Masalan:

1. Yangi atom, termoyadro va boshqa energiya turlarini topilshi va ularni rivoji sabab bo'lsa,

2. Ishlab chiqarishni avtomatlashtirish asosida kibernetika fanini vujudga kelishi sabab bo'ladi.

3. Ishlab chiqarishda electron-hisoblash EHM texnikasi va texnologiyasini qo'llash tufayli, umuman elektronika kompleksi vujudga kelib, xalq xo'jaligi rivojlana boshladi.

4. yangi zamonaviy texnologiya xususiyatlariga ega bo'lgan, yangi materiallarni topilishi va oqilona foydalanish tufayli fan va texnika yanada rivojlandi.

5. Fizika kimyosi texnologiyasiga asoslangan ishlab chiqarish komplekslari vujudga keldi.

6. Kosmotexnologiya tarmoqlarini paydo bo'lishi umuman asrimizni umumiy nooziq sanoatini rivojiga to'liq sharoit yaratib berishi uchun imkoni paydo bo'ldi.

7. Fan-texnika va texnologiyalarni turli ishlab chiqarishlarga asosiy turtki bo'ldi. Xulosa qilib aytganda, yuqoridagilar aswosida fan-texnika yutuqlari tarkibiga asosan quyidagi 5 ta uishlab chiqarish komplekslari kiradi.

1. Xalq xo'jaligini elektrlashtirish.

2. Xalq xo'jaligini kompleks mexanizatsiya bilan ta'minlash.

3. Ishlab chiqarishlarni avtomatlashtirish.

4. Xalq xo'jaligini kimyolashtirish.

5. Ishlab chiqarishda fan, texnika, texnologiya va ichki-tashqi ilg'or amaliyot yutuqlaridan oqilona foydalanish muammolari kabi turli vazifalar kiradi.

Har qanday mamlakat iqtisodiyotining salohiyati, avvalo, uning tarkibidagi sanoat ishlab chiqarishining rivojlanganligi bilan belgilanadi. Shu sababdan ham iqtisodiy geografik tadqiqotlarda sanoatni o'rganish alohida o'rin tutadi. Jamiyat taraqqiyoti bilan iste'mol buyumlari va mahsulotlariga bo'lgan talab-ehtiyoj asta-sekin ortib boradi. Natijada, qishloq xo'jaligi- chorvachilik yoki dehqonchilik mahsulotlari yetishmay qoladi. Bu avvallari hunarmandchilik va kosibchilikni, keyinchalik esa sanoat ishlab chiqarishi va undagi kooperatsiya shaklining dastlabki ko'rinishi manufakturaga zamin yasaydi. Manufakturaning rivojlanishi hozirgi zamon industriyasiga ko'chadiki, bu jamiyat taraqqiyotida yangi davrga muvofiq keladi. Sanoatning bunday tarixiy, an'anaviy rivojlanib borishi asosan to'qimachilik tarmog'i negizida amalga oshadi. Qolgan tarmoqlar, jumladan, mashinasozlik va metallurgiya sanoatining dastlabki shakllanishi ko'proq ana shu to'qimachilik sanoatining talablari bilan bog'liq bo'lgan. Milliy iqtisodiyotning shakllanishi va uning bozor munosabatlariga o'tish davrida to'qimachilik sanoatining ustivor darajada rivojlantirilishi muhim ahamiyatga ega. Buning qator sabablari bor: mazkur sanoat ishlab chiqarish jarayoni uncha murakkab emas, uning shakllanishiga katta capital mablag' sarflanmaydi, ishlab chiqarish fondlarining qiymati nisbatan past, bunday korxonalar tez quriladi, ularning rivojlanishi uchun xom ashyo va ishchi kuchi barcha joylarda mavjud.

Mamlakatni industriyalashtirishdagi bunday jarayonni evolyutsion yo'l deb atash mumkin. Jahonning qator rivojlangan mamlakatlarida sinab ko'rilgan

tajribalari aynan ana shu yo'nalishning maqbulligidan dalolat beradi. sanoatning barcha tarmoqlari vujudga kelgan vaqtga qarab u odatda uch guruhga bo'linadi.

Birinchi guruhga - eski tarmoqlar deb ataluvchi toshko'mir, temir, ruda qazib chiqarish, metallurgiya, vagonsozlik, parovozsozlik, teplovozsizlik, kemasozlik, to'qimachilik tarmoqlari kiradi. Hozirgi vaqtda bu tarmoqlar odatda sekin o'smoqda. Lekin ular jahon sanoati geografiyasiga ilgarigiday ancha katta ta'sir ko'rsatadi.

Ikkinchi guruhga - yangi tarmoqlar deb ataluvchi avtomobilsozlik, alyuminiy eritish, kimyoviy tolalar ishlab chiqarish kiradi. Hozirgi vaqtda bu tarmoqlar ilgarigidek jadal bo'lmasa ham ancha tez sur'atlar bilan o'smoqda. Butun dunyoda har kuni konveyerlardan taxminan ming avtomobil tushadi. Asosan iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda to'plangan ammo endilikda rivojlanayotgan mamlakatlarda ham ancha keng tarqalgan bu sanoat tarmoqlari jahon sanoati geografiyalariga katta ta'sir ko'rsatib kelmoqda.

Uchinchi guruhga - eng yangi tarmoqlar kiradi. Ularning ko'pchiligi fantalab tarmoqlarga kiradi, yana ularni ko'pincha "yuqori texnologiya" tarmoqlari deb ham ataladi. Bularga mikroelektronika, hisoblash texnikasi, robotsozlik, informatika sanoati, atom va aerokosmik ishlab chiqarish organik sintez kimyosi, mikrobiologiya sanoati – FTI ning haqiqiy "katalizatorlari" ni ishlab chiqarish kiradi. Hozirgi vaqtda bu tarmoqlar hammadan ham tez va barqaror rivojlanmoqda. AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya, Fransiya, Italiyada butun ishlov beruvchi sanoat yalpi mahsulotning 35-40 foiziga to'g'ri keladi.

Jahon sanoat ishlab chiqarishda kon-qazish sanoati salmog'ining ishlab chiqarishda energiya va materialga talab qilayotgani hamda asl xomashoyolarning sintetik materiallar bilan tobora ko'proq almashinayotgani sabab bo'lmoqda. Shunga qaramasdan FTI davrida kon qazilov sanoati tarmoqlarda foydali qazilmalarni ochiq usulda va dengiz ostidan qazib olishning yer ostida saralashning kengayishi va boshqalar.

Savol va topshiriqlar:

1. F.T.I ning sanoat rivojlanishiga ta'sirini yoriting.
2. F.T.I davridagi yangi texnologiyalarga misol keltiring.
3. Sanoatning vujudga kelgan vaqtiga ko'ra turlarini ajrating.

Mavzu: Ishlab chiqarish kuchlarini hududiy tashkil etish shakllari

Reja:

1. O'zbekiston respublikasi viloyatlari sanoatining tarmoqlar bo'yicha tarkibi.
2. Viloyatlarning iqtisodiy geografik rivojlanganlik darajasi.
3. Sanoat ishlab chiqarishining hududiy va davriy tashkil etish xususiyatlari.

Tayanch tushunchalar: iqtisodiyot, viloyatlar, iqtisodiy salohiyat, sanoat tarmoqlari, iqtisodiy rivojlanish, sanoatning hududiy mujassamlashuvi.

Mintaqaviy iqtisodiyot uchun ishlab chiqarishni tashkil etishning har ikkala tomoni yoki shakli muhimdir. Chunki, ijtimoiy tashkil qilish va hududiy

shakllarning negizida ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, tejamkorlik va binobarin, iqtisodiy maqsadlar yotadi. Agar ijtimoiy tashkil etish shakllari, ishlab chiqarish korxonalarining ularida band bo'lgan ishchilar soniga k'ra katta-kichikligi, xodimlarning nima ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi va hamkorligidao'z ifodasini topsa, hududiy shakllar iqtisodiy makon yoki landshaftda ishlab chiqarish tarmoqlarining qanday shaklda joylashuvi, mujassamlashuvi, korxonalarining o'zaro hududiy munosabatini anglatadi. Aynan shu nuqtai nazardan ijtimoiy mehnat taqsimoti va ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil qilish tarmoqlari, kasbiy va hunar tarkibi, ixtisosini keltirib chiqaradi. Hududiy mehnat taqsimoti va ishlab chiqarishni hududiy tashkil shakllari esa iqtisodiy rayonlar to'ri va tizimi, ular o'rtasidagi iqtisodiy integratsiya jarayonlari, hududiy tarkib va tizimni shakllantiradi.

Viloyatlar iqtisodiy salohiyatini shakllanishi va yuksalishida eng avvalo sanoat ishlab chiqarishining o'zni salmoqlidir. Viloyatlardagi mavjud sanoat o'zining hududiy mujassamlashuvi va ixtisoslashuviga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Biroq, bunday tafovutlar uncha kuchli emas. Viloyatlar sanoatining tarmoqlar bo'yicha tahlili shundan dalolat beradiki, barcha hududlarda ko'proq yengil va oziq-ovqat sanoatlari nisbatan yaxshi rivojlangan. Shu bilan birga ayrim viloyatlarda tog'-kon, kimyo, mashinasozlik va qurilish materiallari sanoati ham biroz taraqqiy etgan. Chunonchi rangli metallurgiya Navoiy, Toshkent va qisman Jizzax viloyatlarida, qora metallurgiya asosan Toshkent viloyatida, kimyo sanoati Toshkent, Navoiy va Farg'ona viloyatlarida mavjud. Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati Toshkent, Andijon va qisman Namangan hamda Samarqand viloyatlarida, qurilish materiallari sanoati Toshkent Farg'ona, Navoiy viloyatlarida rivojlangan.

Yengil sanoat tarmoqlari mamlakatning deyarli barcha viloyatlariga mansub soha hisoblanadi. Ularning bunday tarqalishi asosan xom ashyo yetarli darajadagi ishchi kuchi va iste'mol omillari bilan izohlanadi. Ammo ushbu tarmoq o'zining keng geografiyasiga qaramay u ko'proq Farg'ona vodiysi viloyatlari hamda Toshkent va Samarqand viloyatlarida yaxshi rivojlangan, so'nggi yillarda bu soha Qoraqalpog'iston respublikasi, Xorazm va Qashqadaryo viloyatlarida ham faol shakllanib kelmoqda. Shuningdek, oziq-ovqat sanoati ham mamlakatning barcha viloyatlarida mavjud. Bog'dorchilik, uzumchilik va sabzavot yetishtirish negizida va aholi talabining o'sib borishi ta'sirida ushbu sanoat tarmog'I ko'pgina viloyat va tumanlarda tashkil etilgan.

Viloyatlarning iqtisodiy rivojlanganlik darajasi xo'jalik yoki sanoatning faqat bir sohasini mavjudligida emas, balki uning tarmoqlari bo'yicha tarqalishi va turlanishida, ularning mukammal majmua shaklida va mushtarakligida to'laroq o'z ifodasini topadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda sanoat ishlab chiqarishi, avvalombor, eng avvalo Toshkent hamda Farg'ona viloyatlarida yaxshi rivojlangan. Chunonchi Toshkent viloyatida mashinasozlik, qora va rangli metallurgiya, kimyo, qurilish materiallari, yengil va oziq-ovqat sanoat korxonalari faoliyat kjo'rsatmoqda. Ayni paytda Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm va Sirdaryo viloyatlari sanoatining turlanish darajasi ancha past. Jadval ma'lumotlarining tahlili shundan dalolat beradiki, respublika sanoat ishlab

chiqarishi hajmining asosiy qismi Toshkent shahri va Toshkent viloyati, Farg'ona, Qashqadaryo va Navoiy viloyatlariga to'g'ri keladi. Mazkur viloyatlar mamlakat ichki yalpi sanoat mahsulotini yaqin 70 foizini ta'minlaydi. Shu jumladan Toshkent viloyati 16,7 foiz, Toshkent shahri va Farg'ona viloyatining hissalari 15,6 foizga barobar. Navoiy va Qashqadaryo viloyatlarining har biriga esa mamlakat sanoat mahsulotining 1/10 qismidan ko'prog'i to'g'ri keladi.

3-jadval

O'zbekiston Respublikasi sanoatining hududiy tarkibi va rivojlanganlik darajasi

Viloyatlar	Maydoni res. Nis. Foiz his.	Aholisi ming kishi	Sanoat mahsuloti		Sanoatning mujassamlashuv darajasi		Rivoj langa nlik daraj asi
			Foiz his.	Res. Nis.	Maydoniga nis.	Aholisiga nis.	
Qoraqalpog'iston respublikasi	26,9	1459,1	6,2	2,7	0,07	0,43	11
Andijon viloyati	0,9	2114,9	8,9	5,5	6,14	0,62	8
Buxoro viloyati	8,8	1380,8	5,8	4,3	4,89	0,74	7
Jizzax viloyati	4,6	923,3	3,9	1,5	0,33	0,38	13
Navoiy viloyati	24,8	768,1	3,2	10,3	0,41	3,22	1
Namangan viloyati	1,8	1858,0	7,8	4,3	2,39	0,55	9
Samarqand viloyati	3,7	2586,7	10,8	4,4	1,19	0,41	12
Sirdaryo viloyati	1,1	648,0	2,7	1,3	0,28	0,48	10
Surxondaryo viloyati	1,6	1666,4	6,9	2,6	2,36	0,38	14
Toshkent viloyati	3,5	2303,3	9,8	16,7	4,77	1,70	3
Farg'ona viloyati	1,6	2585,9	10,9	15,6	9,75	1,43	4
Qashqadaryo viloyati	6,3	2075,8	8,6	10,7	1,70	1,24	5
Xorazm viloyati	1,4	1276,5	5,3	4,5	3,21	0,85	6
Toshkent shahri	0,0	2125,5	9,2	15,6	-	1,70	2
O'zbekiston respublikasi	100,0	23772,3	100,0	100,0	7,0	1,00	

Toshkent shahri va viloyati sanoatining nisbatan yuksakligi avvalombor uning iqtisodiy –geografik o'rni, infrastruktura tizimining rivojlanganligi, yoqilg'I va turli mineral xom ashyo hamda yuqori malakali ishchilarning mavjudligiga bog'liq. Farg'ona viloyatida ham bunday tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy shart –sharoitlar sanoat rivojlanishiga ancha qulaylik tug'diradi. Bu viloyatlardan farqli o'laroq, Navoiy va Qashqadaryo viloyatlarida sanoat, asosan, uning tog'-kon va qazib olish tarmoqlariga tayanadi. Jumladan, Navoiy viloyatida rangli, nodir va qimmatbaho metallar zahiralariga katta ahamiyatga ega. Qolaversa, hali bu viloyatning tabiiy boyliklari to'la o'rganilmagan. Hozirgi kunda viloyat markazida rangli metallurgiya, qurilish materiallari, elektroenergetika va ximiya sanoatining korxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. Ayni paytda bu yerda respublikamiz uchun an'anaviy bo'lgan yengil va oziq-ovqat sanoatlari sust rivojlangan.

Mamlakatimizning iqtisodiy mustaqilligini shakllanishi va bozor munosabatlariga o'tish davrida Qashqadaryo viloyatining o'rni beqiyos. Ayniqsa uning respublikaning yoqilg'i va don mustaqilligiga erishishida mavqei sezilarlidir. Hozirgi paytda Qashqadaryo viloyatiga O'zbekistonda qazib olinadigan neft va gazning asosiy qismi to'g'ri keladi. Shu bilan bu yerda so'nggi yillarda yengil sanoat jadal sur'atlar bilan rivojlanib kelmoqda. Ushbu viloyat kelajakda respublikada ishlab chiqiladigan oltingigurtning 100 foizi, tabiiy gazning 96 foizi va neftning taxminan 89-90 foizini ta'minlaydi.

Sanoat salohiyatiga ko'ra keyingi o'rinlarni Andijon, Namangan, Samarqand, Buxoro va Xorazm viloyatlari egallaydi. Bu guruhda xususan, Andijon va Buxoro viloyatlari yaqin kelajakda o'z sanoat qudratini yanada oshirishning real imkoniyatlariga ega. Masalan, agar Andijon viloyatida (Asaka) Janubiy Koreyaning "DEU" firmasi bilan hamkorlikda qurilgan yengil mashinalar ishlab chiqaruvchi yirik va zamonaviy yirik sanoat korxonasi ishga tushirilgan bo'lsa, Buxoro viloyatining Qorovulbozor shahrida neftni qayta ishlash zavodi barpo etildi. Namangan, Samarqand va Xorazm viloyatlari sanoatining rivojlanishi esa ko'proq yengil va oziq-ovqat tarmoqlariga bog'liq bo'lib qolmoqda.

Boshqa viloyatlarning respublika sanoat ishlab chiqarishidagi mavqei sezilarli darajada past. Biroq, sanoatning hududiy rivojlanganligi yalpi mahsulotning umumiy hajmi bilan emas, balki uning aholiga nisbatan solishtirma ko'rsatkichida o'z ifodasini topadi. Shunga muvofiq keltirilgan jadval ma'lumotlariga k'ora, mamlakatimizda birinchi o'rinda Navoiy viloyati, ikkinchi o'rinda Toshkent shahri va uchinchi poytaxt viloyati turadi. To'rtinchi va beshinchi o'rinlarni Farg'ona va Qashqadaryo viloyatlari egallaydi.

Navoiy viloyatida sanoatning mujassamlashuv darajasi respublika ko'rsatkichiga nisbatan 3,22, Toshkent shahri va Toshkent viloyatida esa u 1,70 ni tashkil etadi. Farg'ona va Qashqadaryo viloyatlarida ham mazkur raqamlar 1,00 dan yuqori. Ayni paytda Surxondaryo, Jizzax, Samarqand viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasida sanoatning mujassamlashuv darajasi ancha past.

Iqtisodiy- geografik jihatdan sanoatning rivojlanganlik holatini viloyatlar hududiga nisbatan ham tahlil qilish mumkin. Bunday holda viloyatlar darajasida hududlarning sanoat sig'imi yoki ularning imkoniyatlaridan qay miqdorda foydalanganlik aniqlanadi. Shu bilan birga sanoatning hududga bo'lgan nisbati mazkur joyning ekologik vaziyatini ham belgilab beradi. Albatta, bunday sof iqtisodiy ko'rsatkich yer maydoni kichik bo'lgan viloyatlarda yuqori bo'lishi aniq. Masalan, Farg'ona viloyatida -9,75, Toshkent viloyatida-4,77, Andijonda-6,11, Buxoroda-4,89 va Xorazm viloyatida-3,21 ga barobar. Demak, bu viloyatlar hududi mamlakatning o'rtacha holatiga ko'ra 3-10 marta ko'proq sanoat ishlab chiqarish bilan to'ldirilgan. Tabiiyki, hududi bo'yicha katta bo'lgan Qoraqalpog'iston Respublikasi hamda Navoiy viloyatida bu ko'rsatkich ancha past.(0,07 va 0,41) Lekin o'xshash vaziyat maydoni uncha katta bo'lmagan Jizzax va Sirdaryo viloyatlarida ham ko'zga tashlanadiki, bu mazkur rayonlarda sanoatning chindan ham sust rivojlanganligidan dalolat beradi.

Shuni ta'kidlash joizki, sanoatning hududiy mujassamlashuv ko'rsatkichi yuqori bo'lgan viloyatlarning ba'zilarida ekologik holat uncha yaxshi emas.

Bunga Andijon, Farg'ona va Toshkent viloyatlarini keltirish mumkin. Ammo ekologik vaziyatnifaqat viloyatlarning umumiy maydonidan kelib chiqqan holda baholash hamma vaqt ham to'g'ri bo'lavermaydi. Jumladan, Navoiy viloyatida shu nuqtai nazardan yondoshganda ekologik muvozanat ancha yaxshi ko'rinadi. Aslida esa ushbu viloyatning iqtisodiy jihatdan yaxshi o'zlashtirilgan janubiy voqa qismida va xususan, Navoiy shahri va uning atroflarida ekologik holat ancha nosog'lom.

Viloyatlarning sanoat salohiyati avvalombor ularda shakllangan sanoat tuguni yoki majmualarida va yirik markazlarda namoyon bo'ladi. O'rganishlar shuni k'rsatadiki, nisbatan rivojlangan viloyatlarda sanoat ishlab chiqarishini hududiy tashkil etishning ana shunday mukammal shakllari mavjud. Chunonchi Toshkent viloyatida qator sanoat tugunlari, Chirchiq, Angren, Olmaliq kabi yirik va tipik industrial markazlari rivoj topgan. Ulardan keyingi o'rinlarda Bekobod, Yangiyo'l va Ohangaron turadi. Bunday o'rta va yirik shaharlar tufayli poytaxt viloyati respublika sanoatida yetakchilik qiladi.

Sanoat korxonalarni ilmiy asosda joylashtirish g'oyalari dastlab shu toifadagi tarmoqlarni hududiy tashkil qilish bilan bog'liq. Bu g'oya nemis olimi Alfred Veber nomi bilan mashhurdir. U 1909 yilda sanoatni joylashtirish yoki "sanoat shtandorti" to'g'risida maxsus asar yozadi. Ungacha germaniyalik V. Launxardt ham 1882 yilda alohida sanoat korxonasini joylashtirishda xom ashyo va mahsulotni realizatsiya qilish omillariga e'tibor qaratgan. Bu olim transport xarajatlarini qisqartirishni muhim shart qilib olgan edi. A. Veber esa faqat transport chiqimlari emas, balki umumiy sarf-xarajatlarni kamaytirishni hisobga olgan. A. Veber sanoat korxonasi joylashuvining optimal nuqtasini uning iqtisodiy foydadan kelib chiqqan holda belgilaydi. Buning uchun u xom ashyo va yoqilg'i, ishchi kuchi va transport omillariga urg'u beradi. Keyinchalik xom ashyo va yoqilg'i xarajatlari ham transport omiliga kiritiladi va qolgan barcha shart-sharoitlarni alohida aglomeratsiya omillari bilan belgilanadi. Shunday qilib, bu olim fanga sanoat korxonasini joylashtirishning ko'p omilli tahliliga asos soladi va buning uchun u matematik usuldan keng foydalanadi.

Hozirgi davrda yangi yuqori texnologiyalarning ("nau xau") rivojlanishi natijasida global mashtabda sanoat tarmoqlari o'zlarining ekologik jihatdan tozaligi, bexatarligi, mehnattalabligiga ko'ra turli mamlakatlarda joylashmoqda. Chunonchi yuqori darajada taraqqiy etgan mamlakatlardan an'anaviy sanoat korxona va tarmoqlar- qurilish materiallari, mineral o'g'itlar ishlab chiqarish, mashinasozlikning ta'mirlash qismlari va hatto to'qimachilik ham asta- sekin rivojlanayotgan mamlakatlarga ko'chmoqda. Agar rayon va mamlakatlar xo'jaligi shu asosda industriyalashmoqda, yuqori bosqichdagi mamlakatlar esa postindustriyaga qadam qo'ymoqda. Bu ikki qutb oralig'ida yangi industrial mamlakatlar qatlami vujudga kelib, ularning safi tobora oshib bormoqda.

Milliy va mintaqaviy iqtisodiyotda sanoatni hududiy tashkil qilish shakllari yanada aniqroq ko'rinadi. Sanoatni rayonlashtirish yoki hududiy tashkil qilishning birlamchi elementi **sanoat korxonasidir**. Aynan shu darajada ishlab chiqarishning ijtimoiy va hududiy tashkil etish shakli ya'ni mujassamlashuv birgalikda namoyon bo'ladi.

“Pastdan” ikkinchi bosqich **sanoat punkti** hisoblanadi va u hech bo’lmaganda bir sanoat korxonasiga ega bo’lishi kerak. Agar sanoat ishlab chiqarishning hududiy mujassamlashuv darajasi yuqori bo’lsa, bir emas, bir necha sanoat punkti **sanoat markaziga** aylanadi. Mabodo bu markaz faqat birgina shahardan, aksariyat hollarda poytaxt yoki port shaharlardan tashkil topsa, unday shaharda milliy yoki mintaqaviy iqtisodiyotning hududiy tarkibi va tuzilmasi ham bir tomonlama bo’ladi.

Sanoat punkti va markazlariga oid ham ilmiy ishlanmalar mavjud. Masalan, fransuz iqtisodchisi Fransua Perruning g’oyasi aynan o’sish nuqta, markaz va qutblariga bag’ishlangan. Odatda, bu g’oya iqtisodiy makon uncha shakllanmagan, katta ishlab chiqarish salohiyatiga ega bo’lgan hududlarda yaxshi samara beradi. Bunday hududga turli omillar vas hart-sharoitlar hisobga olingan, qulay iqtisodiy geografik o’ringa ega bo’lgan nuqtada-aholi punktida yirik sanoat korxonasi joylashtiriladi. Natijada o’sish markazi vujudga keladi. F. Perruning o’sish qutblari g’oyasi avstriyalik iqtisodchi, keyinchalik Garvard universitetining professori Yozev Shumpeterning 1911 yilda yozgan “iqtisodiy rivojlanish nazariyasi” kitobida bayon qilingan tadbirkorlik asoslari bilan hamohangdir. F. Perruning xizmati avvalombor shundaki, u ushbu g’oyani hudud jihatidan talqin qilgan va hududlarning ayni bir vaqtning o’zida bunday rivojlanish, mutloq tenglashtirish g’oyasidan voz kechgan.

Respublikamizning mustaqillik yillarida barpo etilgan sanoat markazlari-Asaka, Qorovulbozor, kelajakda o’ziga xos o’sish qutblariga aylanishi mumkin. Bunday qutblar mamlakat miqyosida yirik va o’rta shaharlar asosida ham shakllanib boradi. Navoiy, Zarafshon, Muborak, Jizzax, Qarshi, Qo’ng’irot va hk.

Rivojlangan mamlakatlardagi fan-texnika yutuqlariga asoslangan sanoatni hududiy tashkil etish shakllaridan **texnopolis, naukograd** kabilar ham milliy va mintaqaviy iqtisodiyotni rivojlantirishda ahamiyatlidir. Ular ko’pincha universitet va ilmiy- tekshirish institutlari, fan infrastrukturasi muhayyo bo’lga joylarda barpo etiladi. Yaqin kelajakda o’ziga xos texnopolisni Ulug’bek shaharchasida vujudga kelish imkoniyati ko’zda tutilmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda **sanoat parklari** tashkil qilinmoqda. Buning uchun maxsus tanlab olingan joy infrastrukturasi tizimi bilan jihozlanadi, yo’l, yer osti va yer usti inshootlari, elektr energiyasi va suv manbalari bilan ta’minlanadi. Bunday joylar odatda chet el sarmoyalarini kirib kelishi, qulay investitsiya muhitini yaratish omillaridan eng muhimlaridir.

Savol va topshiriqlar:

1. Viloyatlar iqtisodiy salohiyatining shakllanishiga ta’sir ko’rsatuvchi omilni ayting.
2. Sanoat salohiyatiga ko’ra viloyatlarning respublikada tutgan o’rnini baholang.
3. Sanoat shtandortining asosiy mohiyati nimadan iborat?
4. Sanoat parklari nima? U qayerlarda tashkil qilinadi?

Mavzu: Yer qishloq xo'jaligining asosiy ishlab chiqarish vositasi, predmeti.

Reja:

1. Yer fondi va undan qishloq xo'jaligida foydalanish.
2. Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlarning turlari.
3. Qishloq xo'jaligida melioratsiya.

Tayanch tushunchalar: Qishloq xo'jaligi, iqtisodiyot, yer fondi, yer-suv resurslari, qishloq xo'jaligida melioratsiya

Qishloq xo'jaligi uchun yer hayot-mamotning moddiy shartigina bo'lib qolmay, balki ishlab chiqarishning faol ashyoviy omili hamdir. Ishlab chiqarish jarayoni tuproq unumdorligi bilan, tabiiy biologik jarayonlar bilan bevosita bog'liq.

Qishloq xo'jaligining asosini yer bilan suv tashkil qilishi barchaga ayon. Turli tabiiy sharoitlarda yerdan to'g'ri foydalanib, ko'plab dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini yetkazib, aholi dasturxoni to'kin-sochin qilib kelinmoqda.

Yer sharida quruqlik 14,9 mlrd.ga ni tashkil qiladi. Jami haydash uchun yaroqli yerlarning maydoni 3,2 mlrd.ga dan ortiq. Shundan hozirda 1,5 mlrd.ga yer haydaladi, 3 mlrd.ga yer yaylov sifatida ishlatiladi. Haydash uchun qulay bo'lgan yerlarning asosiy qismi qishloq xo'jaligida foydalanish muomalasiga kiritilgan. Sug'oriladigan yerlar maydoni dunyoda 270 mln. ga dan ko'proq. Haydaladigan yerlarning asosiy qismi-60% Yevrosiyoga to'g'ri keladi, bu hol ushbu materikda aholi sonining ko'pligi bilan bog'liqdir. Haydaladigan yerlar hisobiga turli qurilishlar, shaxtalar, yo'llar, shaharlar, sanoat korxonalari muttasil qurib kelinmoqda. Dunyoda kamida 120 mln. ga maydonni shaharlar egallagan. Aholi manzilgohlari, transport yo'llari, sanoat korxonalari egallagan maydon 440 mln. ga ni tashkil qiladi.

Cho'llashish jarayoni, eroziya, sug'orishni noto'g'ri tashkil etish, yog'in-sochinning shiddat bilan yog'ishi natijasida har yili 3 mln. ga yer foydalanishdan chiqib ketadi. Dunyoda Xuanxe 1,6 mlrd. t, Gang 1,4 mlrd. t, Amazonka 363 mln. t, Missisipi 300 mln. t, Irovadi 299 mln. t, Mekong 170 mln. t, Nil 111 mln. t oqiziqnlarni Dunyo okeaniga tashiydi. Shamol ta'sirida Shimoliy Amerikadan Atlantika okeaniga yiliga 100-400 mln. tonna chang va mayday tuproq uchib ketadi. Xitoy hududidan Tinch okeaniga mart-may oylarida uchadi.

Yer takror ishlab chiqarmaydigan ishlab chiqarish vositalari qatoriga kiradi. ,5 mlrd. ga haydaladigan yerlarning 70 % i qurg'oqchil mintaqada joylashgan. Sug'orilsa hosildorlik 2 marta ortadi. 15% maydondagi yerlar yarim quruq iqlim mintaqasida joylashgan, sug'orilsa hosildorlik 3 marta ortadi. 5% yer quruq iqlim mintaqasida – bu yerda faqat sug'orib dehqonchilik qilinadi. Hindistonda sug'oriladigan yerlarning jami maydoni 63,3 mln. ga, Xitoyda 47,9 mln.ga, AQSH da 23,9 mln. ga, Pokistonda 15,3 mln. ga dan iborat.

Shu munosabat bilan umuman yer resurslari va ayniqsa, qishloq xo'jaligida foydalanish uchun yaroqli bo'lgan yerlar cheklangandir. Tabiatan yerning cheklanganligi undan intensiv suratda foydalanish zarurligi masalasini juda keskin

qilib qo'yadi. Qishloq xo'jaligida yer ishlab chiqarishning asosiy vositasi hisoblanadi. Mamlakat yer boyliklaridan oqilona foydalanishning davlatimiz agrar siyosatining asosi bo'lib qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni intensivlashtirishning eng muhim shartidir.

O'zbekistonda qishloq xo'jaligining asosiy ishlab chiqarish vositasi bo'lgan yer davlat mulki hisoblanadi. Davlat qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan korxonalar va xo'jaliklarga shuningdek, fuqarolarga muddatsiz yoki vaqtinchalik foydalanish uchun yer ajratib beradi. Davlat yer fondi yer egaligi yoki yerdan foydalanuvchilar hududdagi barcha yerlarni –haydalma yerlar, daraxtzor, yaylov, pichanzor, o'rmonzor, qo'riq yer, qishloq xo'jaligida foydalanilmaydigan yerlarning jamini o'z ichiga oladi. Respublikaning umumiy yer fondi 44797,7 ming ga. Barcha qishloq xo'jalik yerlari 27987 ming ga, shundan sug'orishga yaroqli yerlar 5 mln. ga, sug'oriladigan yerlar maydoni 4238,6 ming. ga, qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlarning umumiy maydoni salkam 32 mln. ga, ekin ekiladigan yerlar 4090,2 ming ga, haydalma yerlar 4474,5 ming ga. Respublika yer fondining asosiy qismi 62 ga yaqin qishloq xo'jaligi yer turlari toifalariga mansub, qolgan qismi fuqarolar yerlari, tomorqa 1%, o'rmon va to'qayzorlar 3,2%, qishloq xo'jaligida foydalanilmaydigan yerlar 34,2% dan iborat. Sug'oriladigan yerlar jami yer resurslarining 9,2% ni tashkil etishiga qaramay, respublika qishloq xo'jaligida yetishtiriladigan yalpi mahsulotning 98,5% i shu yerlarda yetishtiriladi.

O'zbekistonda o'tgan asrda sug'oriladigan yerlar maydoni sezilarli ko'paydi. Keyingi o'n yilliklarda irrigatsiya-melioratsiya ishlariga katta e'tibor berildi. Respublika aholisi sonining o'sish sur'atlari sug'oriladigan yerlarni kengaytirish sur'atlaridan o'sib ketishi natijasida aholi jon boshiga to'g'ri keladigan sug'oriladigan haydalma yer maydoni yildan-yilga kamayib bordi. Yerlardan oqilona foydalanish, ularni muhofaza qilish, tuproq unumdorligini tiklash, tabiiy muhitni asrab avaylash, xo'jalik yuritishning hamma shakllarini teng huquqlari asosida rivojlantirish uchun sharoitlar yaratish maqsadida respublikada yer munosabatlari O'zbekiston Respublikasining Yer kodeksi 1998 yilning 30 apreldan kiritilganligi bilan tartibga solinadi.

Qishloq xo'jaligida foydalanilgan yerlar deb, qishloq xo'jalik ehtiyojlari uchun berib qo'yilgan va shu maqsadlarga mo'ljallangan barcha yerlarga aytiladi. Bunday yerlar jumlasiga haydaladigan yerlar, ko'p yillik daraxtzorlar, qo'riqlar, pichanzorlar va yaylovlar kirsan, qishloq xo'jaligiga yaroqsiz yerlarga- o'rmonlar, butazorlar, botqoqlar, qum bosgan va boshqa noqulay yerlar kiradi. Haydaladigan yerlar barcha qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarning taxminan 15 %ini tashkil etadi. O'zbekistonda ekinlarning ko'pchiligi sug'oriladigan va shartli sug'oriladigan yerlarda yetishtiriladi. Shu munosabat bilan sug'oriladigan yerlarning har gektari juda katta ahamiyatga ega. Sug'oriladigan yerlardan to'g'ri foydalanish, ularning samaradorligini oshirib borish, qishloq xo'jalik tasarrufidan chiqib ketishiga yo'l qo'ymaslik Respublika qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning asosiy shartidir.

Qishloq xo'jaligida melioratsiya, mexanizatsiya va elektrlashtirish ishlari kengayib, umuman ishlab chiqarish kuchlari rivojlanib borgan sari yangi yerlarni qishloq xo'jalik tasarrufiga kirib borishi, bu yerlarning asosiy qismi bo'lmish haydaladigan yerlar salmog'ini oshirib borishiga imkon beradi. Yer fondining

qimmatli qismi-sug'oriladigan yerlardir. Har bir gektar sug'oriladigan yer undan to'g'ri foydalanib borilganida beradigan mahsuloti jihatidan 6-7 gektar lalmi shudgorga, 50 gektar baland tog' yaylovlariga va 1000 gektar cho'l yaylovlariga to'g'ri keladi. Shu munosabat bilan sug'oriladigan yerlarning qishloq xo'jalik tasarrufidan chiqib qolishiga yo'l qo'ymaslik nihoyatda muhim.

O'zbekistonda tabiiy va iqtisodiy omillarga ko'ra qishloq xo'jaligi obikor dehqonchilik, adir-tog' va cho'l-yaylov mintaqalariga bo'linadi. Obikor dehqonchilik mintaqasi respublika hududining 10 % qismiga yaqinini tashkil qilgani holda, yalpi qishloq xo'jalik mahsulotining 85 % ini yetkazib bermoqda. Obikor dehqonchilik o'z navbatida ixtisoslashishi va qishloq xo'jalik majmualariga ko'ra to'rtta kichik mintaqaga bo'linadi:

1. Paxtachilik kichik mintaqasi-Farg'ona, Zarafshon vodiylari, Chirchiq-Ohangaron, Qashqadaryo, Surxondaryo vodiylarining sug'oriladigan yerlari hamda Mirzacho'l rayonining obikor yerlari va Amudaryo qayirining yuqori qismi.

2. Paxtachilik-g'allachilik kichik mintaqasi- Surxondaryo, Qashqadaryo va Samarqand viloyatlarining tog', tog' oldi yerlari. Shahrisabz, Sariosiyo, Pastdarg'om rayonlari va boshqalar.

3. Sholikorlik-chorvachilik kichik mintaqasi. Amudaryo qayirining quyi qismi.

4. Shahar atrofi kichik mintaqasi-yirik shaharlar atrofidagi yerlar. Bu kichik mintaqalar sabzavotchilik, sutchilik va bog'dorchilik, uzumchilikka ixtisoslashgan.

Adir-tog' mintaqasi respublika hududining 1/5 qismidan ortiqrog'ini ishg'ol qilib, bahorikor g'allachilik, meyvachilik va chorvachilikka ixtisoslashgan. Bu mintaqalar respublika yalpi qishloq xo'jalik mahsulotlarining 7,5 foiziga yaqinini yetkazib bermoqda. Fan-texnika va ilg'or tajribadan foydalanish yo'li bilan adir-tog' mintaqasining mahsulodkorligini 3-3,5 barobar oshirish mumkin.

Cho'l-yaylov mintaqasi respublika hududining 3/5 qismini ishg'ol qilib, chorvachilikka asosan qorako'lchilikka ixtisoslashgan.

Qishloq xo'jaligini intensiv yurgizish, birinchidan har bir gektar yerdan ko'proq miqdorda mahsulot olish, ikkinchidan, mexanizatsiyalash va ximiyalashtirish asosida mehnat unumdorligini oshirish, mahsulot tannarxini kamaytirish demakdir.

Yerdan samarali foydalanishning muhim sharti ratsional dehqonchilik tizimini joriy etishdir. Dehqonchilik tizimi deganda, yerdan foydalanish usullarining tuproq unumdorligini oshirish va eng kam mehnat va mablag' sarflagan holda yer suv birligidan olinadigan mahsulotni ko'paytirishni ta'minlovchi majmua tushuniladi

"Melioratsiya" lotincha so'z bo'lib, "yaxshilash" degan ma'noni bildiradi. Ilmiy nuqtai nazardan bu tushunchaning mohiyati keng qamrovlidir, u tuproq sharoitini yaxshilashga oid barcha tadbirlarni o'z ichiga oladi, ya'ni kompleks xarakterga ega. Amalda melioratsiya haqida so'z borar ekan, avvalo qurg'oqchil rayonlarda sug'orish, zax va botqoqliklarni quritish, yerlarni sho'rdan tozalash, tuproqning suv va tuz rejimini tartibga solish tushuniladi. O'tkaziladigan bu meliorativ tadbirlar nisbatan qisqa vaqt davomida sezilarli natija beradi, ya'ni

kechagi botqoqlik yoki hayotsiz cho'l, qumoq o'rnida yashnagan voha vujudga keladi.

Qurg'oqchil O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston sharoitida sug'orish, ya'ni irrigatsion ishlar-daryolarga to'g'on, platinalar qurish, kanal va ariqlar o'tkazish, suv omborlari bunyod etish nihoyatda katta iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyat kasb etdi. Demak, sug'orish bilan birga yerning zaxini qochirish, sho'rini yuvish, yaxshilab tekislash, to'g'ri almashlab ekishni joriy etish, tuproq unumini ta'minlaydigan boshqa tadbirlarni amalga oshirish jamiyat taraqqiyotining va xalq ommasi turmush darajasini ko'tarishning muhim sharti bo'lgan.

Ana shu o'tkaziladigan barcha tadbirlar kompleksi melioratsiyani o'z ichiga oladi. Ayniqsa, respublikamiz sharoitida irrigatsiya va melioratsiya terminlari alohida-alohida talqin etiladi: sug'orishga oid tadbirlar irrigatsiya bilan bog'lansa, yerning meliorativ holatini yaxshilashga oid tadbirlar melioratsiyaga tegishli deb belgilanadi. Mamlakatimizda qishloq xo'jaligini rivojlantirish ishida ko'p yillardan buyon melioratsiyaning xalq usullari xizmat qilmoqda. Bu usullarni o'rganish va umumlashtirish ilmiy, hamda amaliy ahamiyatga molik. Xalqimiz melioratsiyaning agrotexnik usullariga alohida e'tibor bergan. Ayniqsa, ekinlarni to'g'ri almashlab ekish katta ahamiyat kasb etadi. Bu usul yerlarning tabiiy unumdorligini qayta tiklash va tuproq strukturasini yaxshilashda hamda o'simlik kasalliklariga qarshi kurashda muhim rol o'ynaydi.

Savol va topshiriqlar:

1. O'zbekiston yer fondining tuzilishini ayting.
2. O'zbekistonda obikor dehqonchilik mintaqasi nechta guruhga bo'linadi?
3. Respublikamizda melioratsiya ishlarining tashkil etilishini ta'riflang.

Mavzu: Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida iqlim, suv va boshqa resurslarning ahamiyati

Reja:

1. Qishloq xo'jaligini o'rganishning iqtisodiy geografik asoslari.
2. Qishloq xo'jaligining o'ziga xos rivojlanish va hududiy tashkil etish shakllari.
3. Qishloq xo'jalik tarmoqlarini joylashtirishda tabiiy omillarning ahamiyati.

Tayanch tushunchalar: Qishloq xo'jaligi, iqtisodiyot, tabiiy omillar, ijtimoiy mehnat taqsimoti, dehqonchilik, chorvachilik, intensiv rivojlanish.

Qishloq xo'jaligi jamiyat rivojlanishi, ijtimoiy mehnat taqsimotining dastlabki shakllaridandir. Shuning uchun bo'lsa kerak yer yuzidagi eng qadimiy madaniyat o'choqlari Nil daryosining quyi qismi, Mesopotamiya, Hind-Gang past tekisligi, Xuanxe vodiysi, Movarounnahr va boshqalar sug'orma dehqonchilik bilan bog'liq bo'lgan. Xo'jalikning bu turi esa o'z navbatida jamiyat taraqqiyoti, aniq fanlar rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan. Avvallari dehqonchilik mashg'uloti

bevosita quruq iqlimli mintaqalardagi daryolar va ularning faoliyati asosida olib borilgan. Bunga Nil daryosi yaqqol misol bo'la oladi. Gerodot "Misr-Nil daryosining tuhfası, sovg'asi" deb aytgan. Chindan ham yer sharidagi eng uzun bo'lgan bu daryo o'zining bor kuchini, tabiiy qudratini o'zining serhosil allyuvial yotqiziqlari bilan vujudga keltirgan deltasida namoyon qilgan. Bu esa dehqonchilikni rivojlantirishga qulay imkoniyatlar yaratgan. Xuddi shunga muvofiq biz "Xorazm Amu yoki Oks daryosining sovg'asi, natijasidir", deb ta'riflashimiz mumkin. Bu qadimiy o'lkada dastlabki sug'orish inshootlarining joriy etilishi, aniq fanlarning rivojlanish boisi ham shunda.

Qishloq xo'jaligini o'rganish iqtisodiy geografiyaning to'ng'ich yo'nalishidir. Shu bois ko'pgina mamlakatlarda, jumladan, O'zbekistonda ham iqtisodiy geografiyaga oid tadqiqotlar tarixi qishloq xo'jaligini o'rganishdan boshlanadi.

Iqtisodiyotning sohasi- qishloq xo'jaligi o'ziga xos rivojlanish va hududiy tashkil etish xususiyatlariga ega. Ular quyidagilar:

1. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish jarayonining mavsumiyligi, uning rivojlanish va joylanishiga, eng avvalo, tabiiy-agroiqlimiy, tuproq sharoitlarining kuchli ta'sir etishi;

2. Qishloq xo'jaligi iqtisodiy samaradorligining sanoatga nisbatan ancha pastligi, mehnat va ishlab chiqarish resurslaridan foydalanishning uncha unumli emasligi;

3. Mazkur tarmoqning hududiy tashkil etish shakli xaritada areal ko'rinishda bo'lib, unda yer asosiy ishlab chiqarish vositasi bo'lib xizmat qilishi;

4. Sanoat ishlab chiqarishida uning tarmoqlari hududiy jihatdan tashkil qilinsa, qishloq xo'jaligida yerning o'zi turli tarmoqlar uchun tashkil etiladi;

5. Geografiyaning tadqiqot ob'yektlari orasida qishloq xo'jaligini kartaga tushirish, kartalashtirish imkoniyatlari juda keng. Binobarin, ushbu soha kartada sanoat yoki shaharlar singari yaqqol ko'zga tashlanmasada, ularga ko'ra geografiyroq va hududiyroqdir;

6. Qishloq xo'jaligida rayonlashtirish ko'proq hududni rayonlashtirish bilan bog'liq bo'lib, u mamlakat maydonining deyarli barcha qismlarini qamrab oladi. Shu bilan birga rayonlashtirish faqat hudud va qishloq xo'jaligining u yoki bu sohasiga ixtisoslashuvigagina emas, balki urug'chilik va meva navlarini o'rinashtirishga nisbatan ham amalga oshiriladi. Ya'ni ular joyning tuproq, iqlim, yer-suv va boshqa sharoitlarini hisobga olib keladi, o'stiriladi.

7. Agrar sohada ishlab chiqarishning ijtimoiy tashkil etilishidagi shakllar, ayniqsa, hududiy mujassamlashuv va kombinatlash nisbatan kam rivojlangan;

8. Mulkchilikning turli shakllari ko'p ukkladli iqtisodiyot qishloq xo'jaligida kengroq tarqalgan, bu sohani xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish imkoniyatlari ham o'ziga xos.

Yuqorida keltirilgan qishloq xo'jaligining rivojlanishi va joylashtirilishidagi xususiyatlar uni iqtisodiy geografik jihatdan o'rganishning asosiy tomonlarini belgilab beradi.

Xo'jalikning barcha tarmoqlari, shuningdek, aholining joylashuvida tabiiy sharoitning roli katta. Bu borada ayniqsa, yer, suv, harorat, tuproq kabilar muhim ahamiyat kasb etadi. Yerning ishlab chiqarishni joylashtirishdagi o'rni uning maydini, katta-kichikligi, geomorfologik xususiyatlari bilan tavsiflanadi.

Yer jamiyat rivojlanishining eng birlamchi omilidir. Ksenofont "yer insonni sog'lom, to'q va adolatli qiladi", deb yozgan edi. Ingliz iqtisodiyoti va statistikasining asoschilaridan biri U.Petti fikricha, mehnat boylikning otasi, yer esa uning onasidir. Agar yer ko'pgina xo'jalik tarmoqlari-sanoat, transport va boshqalar uchun oddiy sharoit sifatida xizmat qilsa, u qishloq xo'jaligida bebaho boylik, muhim resurs hisoblanadi.

Suv mo'l bo'lgan hududlarda, odatda, sholi, sabzavot kabilar yetishtiriladi. Paxta ham ancha suvtalabdir. Qizig'i shundaki, yer maydoni bor joyda, suv yetishmaydi va aksincha suv ko'p tog'li hududlarda sug'orma dehqonchilikni rivojlantirish mushkul. Demak, qishloq xo'jaligi va ayniqsa uning serdaromad tarmog'i dehqonchilik uchun uch asosiy omil: yer, suv, harorat zarur. Albatta bu mazmunda yer faqat oddiy ekin maydoni mazmunidagina emas, balki uning tuproq qatlami bilan ahamiyatlidir. Binobarin, agroiklimiy resurslarni harorat, suv va tuproq birligida ko'rish yanada to'g'riroq bo'ladi.

Ekiladigan ekin turlari, ularning tarqalish areallari, o'sish va rivojlanish jarayonida ekinlarda to'planadigan va inson uchun qimmatli bo'lgan o'simlik moddalari, chunonchi g'alla ekinlarida, lavlagi ildiz mevalarida, kungaboqar urug'larida oqsil, kraxmal, yog'lar, to'qimalar, qand va boshqa ko'pgina moddalarning to'planish darajasi **iqlim** sharoitiga bog'liq. Iqlim resurslari- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining zonalligi va uning xususiyatlarini belgilab beradigan omildir. O'simliklarning tabiiy muhitiga- issiqlik, namlik va ularning vegetatsiya davriga kelish rejimiga tuproqda bo'lgan minerallarning ta'siri katta.

Tuproq juda ko'p xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan tabiiy jism bo'lib shulardan eng muhimi unumdorlik, hosil yetishtirish qobiliyatidir. Tuproq unumdorligi deganda o'simliklarning butun o'sish davri davomida talab etadigan miqdorda suv va oziq moddalar bilan uzluksiz ta'minlash orqali qishloq xo'jalik ekinlaridan yuqori hosil yetishtirish mumkin. Shunga ko'ra tuproqning asosiy xususiyatlarini saqlagan holda o'simliklarning yaxshi o'sishi va rivojlanishi uchun barcha zarur sharoitlarni yaratib berish dehqonchilikda eng muhim tadbirlardan biridir. Tuproq unumdorligi asosan ikki turga tabiiy va sun'iy unumdorlikka bo'linadi. Tabiiy unumdorlik tuproqning tabiatda hosil bo'lish jarayoni mahsuli bo'lib u nisbatan yuqori va past bo'lishi mumkin. Sun'iy unumdorlik esa inson faoliyati tufayli vujudga keladi. Tuproqning sun'iy unumdorligini oshirish uchun har qaysi zonaning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib, agrotexnika, agroximiya va aglomelioratsiya tadbirlari sxemasi qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasining yer boyligi ancha katta. Maydoni 448,9 ming kv. km. Uning iqlim sharoitlari ham qulay- ba'zi qishloq xo'jalik mahsulotlarini bir yilda 2-3 marta hosilini olish mumkin. Biroq, qishloq xo'jaligida mavjud yerlardan unumli foydalanish uchun irrigatsiya va melioratsiya, agro infratuzilma tizimini rivojlantirish, ekologik muammolarni hal qilib berish talab etiladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Qishloq xo'jaligining o'ziga xos rivojlanish va hududiy tashkil etish xususiyatlarini ayting.
2. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishda tabiiy sharoitning tutgan o'rnini belgilang.
3. Suv resursi qishloq xo'jaligi tarmoqlarining hududiy joylashishiga qanday ta'sir etadi?

Mavzu: Qishloq xo'jaligida iqtisodiy ijtimoiy omillarning ahamiyati

Reja:

1. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashtirishda hisobga olinadigan qonuniyatlar.
2. Qishloq xo'jaligini hududiy tashkil etishda iqtisodiy ijtimoiy omillarning ahamiyati.
3. Qishloq xo'jaligini ixtisoslashtirish.

Tayanch tushunchalar: iqtisodiy- ijtimoiy omillar, fan texnika taraqqiyoti, ixtisoslashuv, bozor iqtisodiyoti sharoiti.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshirish ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni yanada takomillashtirishni, respublika va ma'muriy-hududiy birliklar xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarini ixtisoslashtirish hamda majmuali taraqqiyotni ta'minlashni, mehnat resurslaridan shuningdek tabiiy boyliklaridan oqilona foydalanishni, hududiy rejalashtirish hamda xalq xo'jaligini boshqarish, tarmoq tamoyilining oqilona uyg'unlashuvini talab etadi. Mazkur muammolarning ijobiy hal etilishi ishlab chiqarishni hududiy oqilona tashkil etish va joylashuvini yaxshilashga, ijtimoiy, mehnat hamda tabiiy resurslardan yanada to'laroq foydalanishga, qishloq xo'jalik ishlab chiqarish tarmoq tarkibini takomillashtirishga, takror ishlab chiqarishni yuqori darajasini ta'minlashga imkon yaratadi.

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish va ixtisoslashtirish yer, mehnat resurslari, asosiy hamda aylanma fondlardan samarali foydalanish imkoniyatini berish bilan bir qatorda ijtimoiy mehnat samaradorligini, yalpi mahsulot hajmining ortishini va shuningdek qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining o'sish sur'atlarini jadallashtirishni ta'minlaydi.

Mustaqillik va bozor iqtisodiyoti sharoitida dehqonchilik hamda chorvachilik tarmoqlarini oqilona joylashtirish, ixtisoslashuvini takomillashtirish ilmiy asoslangan amaliy ko'rsatmalar ishlab chiqarishni tarixiy zarurat sifatida ilgari surdi. Bu esa qishloq xo'jaligida istiqbolli yo'nalishini aniqlashda, uning ishlab chiqaruvchanlik xususiyatini yanada belgilab beruvchi almashlab ekish usullarini joriy etishda, maydon birligidan hosil qilinadigan ekologik jihatdan toza mahsulot miqdorini oshirishda muhim o'rin tutadi.

Ma'lumki ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning umumiy qonuniyatlari quyidagilardan iborat:

-iqtisodiy rayonlar tabiiy va mehnat resurslarini maksimal darajada ishlab chiqarishga jalb etish;

-xom ashyoni ishlab chiqarishda, qayta ishlash hamda tayyor mahsulotni qayta ishlashda mehnatni har tomonlama iqtisod qilish;

-iqtisodiy rayonlarning majmuali taraqqiyotini va ularning to'g'ri ixtisoslashuvini ta'minlash;

-ayrim rayonlarning iqtisodiy qoloqligini bartaraf etish;

-mamlakat mudofaa qobiliyatini mustahkamlash;

Ilmiy texnika inqilobigina qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini intensivlash jarayoniga hal etuvchi ta'sir ko'rsatishi mumkin. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining bironta tarmog'i ham ilmiy tadqiqotlardan tashqarida rivojlana olmaydi, qishloq xo'jalik taraqqiyotiga ko'maklashadigan bironta tadbir ham ilmiy tadqiqotlardan chetda qolmaydi. Bu gap texnika, mexanika, iqtisod, seleksiya va qishloq xo'jaligi bilan an'anaviy aloqada bo'lgan boshqa sohalargina emas, balki fandagi yangi yo'nalishlarga ham taalluqlidir. Xususan, xo'jalikka fan-texnika yutuqlarini joriy etibgina qolmay, foydalaniladigan har gektar yerdan barqaror va doimo ortib boradigan hosil olish, shuningdek, butun bir tadbirlar majmuasini amalga oshirsa bo'ladi. Qishloq xo'jaligida fan-texnika taraqqiyoti ishlab chiqarish jarayonlarining barcha elementlarini sifat jihatdan takomillashtirishni talab etadi. Dehqonchilikning barcha tarmoqlarini, chorvachilikni kompleks mexanizatsiyalashtirish, dehqonchilik va chorvachilikka ilg'or texnologiyani joriy etish, xo'jalik jihatdan qimmatli, foydali sifatlarga ega bo'lgan yangi nav o'simliklar va mol zotlarini yaratish ham shu jumlag kiradi.

Ma'lumki, iqtisodiyot tarmoqlari ichida eng qadimiysi qishloq xo'jaligidir. Uning evolyutsion rivojlanishi hududiy tashkil qilish shakllarining murakkablashib borishi va takomillashuvi bilan birga sodir bo'ladi.

Qishloq xo'jalik tarmoqlari-dehqonchilik va chorvachilikning ma'lum hududda joylashtirilishi yoki shtandorti dastlab nemis iqtisodchisi Iogann Genrix fon Tyunen tomonidan 1826 yilda ishlab chiqilgan.

Ta'kidlash joizki, aynan ana shu olim iqtisodiyot nazariyasida birinchi bo'lib ishlab chiqarishning hududiy jihatiga e'tibor qaratdi, hududiy iqtisodiyot ta'limotiga qo'l urdi, iqtisodiy makon tushunchasini fanga kiritdi. U iqtisodiyotni hududiy tashkil etish masalalariga majmuali, tizimli yondashdi, qishloq xo'jaligi tarmoqlari joylashuvining qonuniyatlarini ochib berdi.

I.Tyunen o'zining ilmiy g'oyasini abstrakt holatda, alohida, boshqa mamlakatlar bilan bog'liq bo'lmagan, ajralib turgan davlat misolida yaratdi. Uning faraz qilishicha, bu mamlakatda atigi bitta shahar mavjud bo'lib, u qishloq xo'jalik mahsulotlarini iste'mol qiluvchi yagona bozor yoki markaz vazifasini o'taydi. Mazkur shahar atrofida qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish asosan transport xarajati, mahsulot vazni, uning sifatini buzilmasligi va keltirish masofasi belgilaydi. Aynan ana shu transport omili, uning iqtisodiy jihatlari qishloq xo'jalik tarmoqlarini shahardan uzoq yoki yaqin masofada joylashuv tizimini shakllantirdi. Agar mahsulot yetishtirish va uni markazga keltirish qancha arzon bo'lsa, u shuncha yaqin masofada, aks holda uzoqroqda joylashadi.

Yuqoridagi tartibda qishloq xo'jaligini joylashtirish shahar atrofida o'ziga xos aylanalarni hosil qiladiki, ular ilmiy adabiyotlarda "Tyunen xalqalari" nomi bilan mashhur. Masalan, bu xalqaning eng birinchisi yuqori darajada unumdor shahar atrofi xo'jaligidan iborat bo'lib, undan keyingi xalqa o'rmon xo'jaligi, uchinchi-meva va urug'chilikdan tashkil topadi. Jami Tyunen 6 xalqa belgilagan; ular, yuqoridagilardan tashqari, turli yo'nalishdagi chorvachilikni ham o'z ichiga oladi.

Albatta, I.Tyunen g'oyasi ma'lum darajada abstrakdir. Chunki, hech qanday davlat, ayniqsa iqtisodiyotning hozirgi globallashuv va boynalminallashuv jarayonida jahon xo'jaligi tizimidan ajralgan holda, alohida rivojlana olmaydi. Qolaversa bu mamlakatda odatda bir emas, bir necha shahar mavjud bo'ladi. Biroq shunga qaramasdan maullifning ushbu ta'limoti o'zining nazariy ahamiyatini, xususan bozor iqtisodiyoti sharoitida saqlab qolgan.

Chindan ham shahar atrofi qishloq xo'jaligi hozirgi kungacha xalqasimon tashkil etiladi: eng yaqin joyda sabzavot, karam, kartoshka, undan uzoqroqda sut chorvachiligi, donchilik, parrandachilik, bog'dorchilik va uzumchilik, go'sht-jun chorvachiligi ma'lum tartibda joylashadi. Bunday hududiy agrotizimning vujudga kelishida transport, bozor omili, mahsulotning arzonligi va xaridorgirligi, sifatining buzulmasligi katta ahamiyatga ega.

Shu bilan birga keyingi yillarda transport infrastrukturasi takomillashuvi, iste'molning xususiylashuvi, "yashil inqilob" qishloq xo'jaligining mexanizatsiyalashuvi, sanoatning qishloq joylarga kirib borishi kabi yangiliklar, agrobiznes, ya'ni qishloq xo'jaligini qayta ishlash sanoati bilan uyg'unlashtirish, birlashtirish bu sohaning hududiy tashkil etishga ancha o'zgartirishlar kiritdi. Bundan tashqari, yuqorida qishloq xo'jaligi tarmog'ining faqat bir funksiyasiga, ya'ni uning aholini oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirish tomoniga ko'proq e'tibor qaratildi, xolos. Agar shu nuqtai nazardan yondoshadigan bo'lsak, rus olimi K.I.Ivanovning "geografik konveyr" g'oyasi ham ma'lum mamlakatning yirik markazlarini yil davomida uning turli hududlaridan qishloq xo'jaligi, ayniqsa "shaharboq" mahsulotlar pomidor, bodring, karam, ko'katlar bilan ta'minlab turishdan iborat. Darhaqiqat, oxirgi yillarda Toshkent bozorlarida yuqoridagi mahsulotlar yilning to'rt faslida ham mavjud.

Qishloq xo'jaligi iqtisodiyotini oshirishda mehnat resurslari va mutaxassislarning ko'p-ozligiga bog'liqdir. Masalan, o'rtacha 1 sentnerdan qishloq xo'jaligi mahsulotini yetishtirishda 1,2 ishchi kuchi sarflansa, kartoshka uchun 2,8, paxta uchun 3,5, qand lavlagi uchun 1,3, poliz ekini uchun 7,1, sut boyligi uchun 9,0, ming dona tuxum uchun 21,0, sifatli jun uchun 260 ishchi kuchi sarflanadi.

Qishloq xo'jaligida yetishtirilgan mahsulotlarni o'z navbatida sifatli qilib iste'molchilarga yetkazib berishda qulay transport tizimining hissasi beqiyos bo'lsa, tayyor mahsulotlarni aholiga, korxonalarga tarqatishda savdo xodimlarining ham muhim va iqtisodiy ahamiyatga egadir.

Yuqoridagi omillar tufayli, qishloq xo'jaligi tarmoqlarini to'g'ri joylashtirish hamda rivojida ta'sir etadigan omillarning ayrimlari quyidagi jadvalda keltirilgan.

	Tabiiy sharoitning ta'siri	Iqtisodiy sharoitning ta'siri
1	Yerdan foydalanish madaniyati	Birlamchi va ikkilamchi boyliklardan unumli foydalanishga qaratiladi.
2	Qishloq xo'jaligini sifatli suv bilan ta'minlash madaniyati	Texnik yutuqlar ishtiroki ortib borishi uchun zarur sharoitlar yaratiladi.
3	Mavjud iqlimiy boyliklardan oqilona foydalanish	Yirik shahar atrofida ochiq va yopq usulda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ko'plab yetishtirishda doimiylikka erishish uchun sharoit yaratiladi.
4	Ekologik muammolarni oldini olish, qishloq xo'jaligi xodimlari oldida turgan dolzarb muammo hisoblanadi	Qishloq xo'jaligi suv, tuproq, o'simlik, hamda birlamchi va ikkilamchi mahsulotlarda ximiyalashtirish o'rnida biotexnologiyani joriy qilish choralari izlab topilishining muammolari: 1. Yirik omborlarda mahsulotni saqlash 2. savdo, sotiqda, qishloq xo'jaligi boyligini chiqindisiz ishlashni ta'minlash. 3. Xulosada qo'shimcha ishchi o'rinlarini kengaytirishga yo'l ochiladi.

Ma'lumki, qishloq xo'jaligining ikkinchi muhim funksiyasi qayta ishlash sanoatini xom-ashyo bilan ta'minlashdir. Bu sanoat tarmog'ining tarixan vujudga kelishi aholi sonining ko'payib borishi va uning ehtiyojlarini oziq-ovqat, kiyim-kechak faqat tabiiy mahsulotlar bilan ta'minlay olmaslikka bog'liq. O'z navbatida qayta ishlash sanoati mahsulotlarini ko'p va sifatli ishlab chiqarish imkoniyatiga ega.

Demak, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishni ilmiy asoslangan holda oqilona tashkil etish ixtisoslashuvini takomillashtirish qator muhim sotsial –iqtisodiy vazifalarni hal etish imkoniyatlarini beradi. Bu birinchidan, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, tabiiy, iqtisodiy, mehnat resurslaridan va xo'jalik bo'g'inlarining ichki imkoniyatlaridan to'la foydalanish imkoniyatni yuzaga keltiradi. Ikkinchidan esa, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining hududiy tashkil etilishini va ixtisoslashuvini takomillashtirish oziq-ovqat muammosini hal etishga, umumiy salohiyatning o'sishiga olib keladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini hududiy tashkil etishga qanday iqtisodiy-ijtimoiy omillar ta'sir etadi?
2. Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini joylashuvida "Tyunen xalqalari"ning ahamiyatini ayting.
3. K.I.Ivanovning 'geografik konveyer' g'oyasini tushuntiring.

Mavzu: Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining asosiy miqdor va ishdagi ko'rsatkichlari

Reja:

1. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlash.
2. Agrosanoat integratsiyasi.
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida agrosanoat majmuasi.

Tayanch tushunchalar: intensiv qishloq xo'jaligi, ekstensiv qishloq xo'jaligi, fan-texnika taraqqiyoti, mexanizatsiyalash, agrosanoat majmuasi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashning asosiy yo'nalishi fan-texnika taraqqiyotidir. Qishloq xo'jaligida fan-texnika taraqqiyoti ishlab chiqarish jarayonlarining barcha elementlarini sifat jihatdan takomillashtirishni talab etadi. Dehqonchilikning barcha tarmoqlarini, chorvachilikni kompleks mexanizatsiyalashtirish, dehqonchilik va chorvachilikka ilg'or texnologiyani joriy etish, xo'jalik jihatdan qimmatli, foydali sifatlarga ega bo'lgan yangi nav o'simliklar va mol zotlarini yaratish ham jumlagi kiradi.

Agar qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish ekin maydonlarini kengaytirish va chorva mollari sonini oshirish hisobiga ko'paysa, bunday qishloq xo'jaligi **ekstensiv xo'jalik** deyiladi. Buning aksicha, qishloq xo'jaligi mahsulotining hajmi maydon birligida agrotexnika vositalaridan ko'proq foydalanish yoki chorva mollarining ko'proq mahsuldor zotlarini yaratish hisobiga oshsa, bunday qishloq xo'jaligi **intensiv xo'jalik** deb ataladi.

Shunday qilib, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishning hamma jihatlarini qamrab oluvchi fan-texnika taraqqiyoti fanning roli va uning texnologik qo'lanish darajasi oshib borayotganligi, texnika izchillik bilan takomillashayotganligi va sanoat tipidagi texnologiya keng joriy etilayotganligi, mashinalashgan yirik ishlab chiqarish asosida ijtimoiy mehnat taqsimoti formalari yaxshi rivoj topayotganligi, bu esa, o'z navbatida qishloq xo'jaligining moddiy-texnika bazasini rivojlantirishning miqdor va sifat jihatlariga ta'sir etayotganligi bilan xarakterlanadi.

Qishloq xo'jaligini sanoatlash hozirgi bosqichda ikkita asosiy yo'nalish-gorizont va vertikal yo'nalishda bormoqda. Birinchi yo'nalish dehqonchilik va chorvachilikda ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalash va avtomatlashtirishni, ikkinchi yo'nalish esa qishloq xo'jalik mahsulotlarini sanoat yo'li bilan qayta ishlashni ko'zda tutadi. Qishloq xo'jaligini sanoatlash qishloq xo'jalik mahsulotlarini saqlash va ularni sanoat mahsuloti sifatida qayta ishlashgacha bo'lgan jarayonlarning butun kompleksini o'z ichiga oladi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini sanoatlashning birinchi va muhim yo'nalishi uni kompleks mexanizatsiyalashtirishdir. Bir tomondan u qishloq xo'jaligida ancha yuksakroq mehnat unumdirligini ta'minlaydi, ikkinchidan- xodimlarning mehnati mazmunini o'zgartirib uni yengillashtiradi. Chunonchi, dehqonchilikni kompleks mexanizatsiyalash, bu ekinlarni parvarishlash hosilni yig'ishtirib olishdangina iborat bo'lmay, baliki irrigatsiya- melioratsiya ishlarini, yerlarga o'g'it solishni, o'simliklarga zaharli ximikatlar bilan ishlov berishni, urug'larni navlarga ajratish va hokazolarni o'z ichiga oladi. Chorvachilikda mollarni sog'ish, ovqatlantirish, parvarish qilishda va molxonalarni tozalash, yem-xashak tayyorlashda qo'l mehnatini bartaraf etishni nazarda tutadi.

Hozirgi vaqtda traktor va qishloq xo'jaligi mashinasozligining yangi korxonalari qurilmoqda, ishlab turgan korxonalar rekonstruksiya qilinmoqda, zamonaviy mashina va uskunar yaratilmoqda. Xo'jalikka intensiv texnologiyalarni joriy etish, kompleks mexanizatsiyalash, elektrlashtirish,

boshqaruv sistemasini takomillashtirish, mehnatni ilmiy tashkil etish, ilm-fanning ishlab chiqarishga kirib borishi qayta qurish sharoitida qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini industriyalashning asosiy yo'llari bo'lib qoldi.

Qishloq xo'jaligini intensivlashga doir muhim tadbirlardan biri uni keng miqyosda ximiyalashdir. Ximiyalash o'simliklar uchun zarur oziq moddalar miqdorini ko'paytirish bilan birga, dalalar hosildorligini ko'tarishning, tuproqqa zarur ximiyaviy moddalar solishni, shuningdek, qishloq xo'jalik ekinlarini begona o'tlardan, zararkunandalar va kasalliklardan ximiyaviy vositalar yordamida himoya qilishni kengaytirishning qudratli omili bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, ximiyalash qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash uchun zarur shart-sharoit yaratadi, chunki qishloq xo'jalik ekinlarini, ayniqsa g'o'zani parvarishlashda qo'l mehnatini to'la siqib chiqarish uchun mexanizatsiyalashning o'zigina kifoya qilmaydi. Binobarin bu soha ximiyaning imkoniyatlari bilan to'ldirmog'i lozim.

Dehqonchilik va chorvachilikni ximiyalash texnologiyani takomillashtirishga, mehnat sarfini kamaytirishga, shuningdek, qishloq xo'jalik mahsulotlari ko'payshiga olib keladi. Hozirgi vaqtda mineral o'g'itlardan to'g'ri foydalanish bu sohada alohida ahamiyatga egadir. Zero, asosiy qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligining o'sishi kamida 45-50% mineral o'g'itlardan foydalanish hisobiga ta'minlanayotir.

So'nggi yillarda jahonning industrial mamlakatlarida qishloq xo'jalik va sanoat ishlab chiqarishni bir-biriga yaqinlashtirish hamda birlashtirish jarayoni aniq namoyon bo'lmoqda. Bu ishlab chiqaruvchi kuchlar, ijtimoiy mehnat taqsimoti va ishlab chiqarishni umumlashtirishning dialektik rivojlanishdagi ob'yektiv jarayon natijasidir. Bu jarayon tarmoqlar o'rtasidagi o'zaro ishlab chiqarish munosabatlarini takomillashtirishni va shu asosda ijtimoiy ishlab chiqarishning yangi tashkiliy formalarini yaratishni nazarda tutadi.. Agrosanoat integratsiyasining moddiy asosini ilmiy-texnika inqilobi yaratishi lozim. U mashinaga asoslangan yirik qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini yaratishni, qishloq xo'jaligini integratsiyalash va industriyalashni, texnika va energiya bilan qurollanish darajasiga ko'ra qishloq xo'jalik va sanoat mehnatini bir-biriga yaqinlashtirishni nazarda tutadi.

Agrosanoat integratsiyasi natijasida ijtimoiy ishlab chiqarishning xilma-xil tashkiliy xo'jalik formalari tashkil bo'ladi. Agrosanoat komplekslari o'zaro bog'langan korxonalar hamda bu tarmoqlar ishlab chiqarish turlarining yig'indisi ko'rinishda mavjuddir. Shunga ko'ra agrosanoat komplekslarini umumiy 2 guruhga- makro va mikro agrosanoat komplekslariga bo'lar ekanmiz, agrosanoat integratsiyasining 3 ta umumiy formasini ajratib ko'rsatamiz:

1. Agrosanoat korxonalari;
2. Ishlab chiqarish agrosanoat birlashmalari yoki kombinatlari;
3. Agrosanoat birlashmalari.

Xalq xo'jalik agrosanoat kompleksi-qishloq xo'jalik xom ashyosidan oziq-ovqat mahsulotlari va boshqa iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni, ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishini va qishloq xo'jaligi hamda qayta ishlab chiqaruvchi sanoatga xizmat ko'rsatishni ta'minlaydigan o'zaro bog'liq xalq xo'jalik tarmoq va xizmatlari yig'indisidir. Xalq xo'jalik agrosanoat kompleksi umumiy tarmoqlararo

proporsiyalarini hamda mamlakat qishloq xo'jaligi tarmoqlari va sanoatning o'zaro aloqasini ifodalaydi. U xalq xo'jaligi tarmoqlarining quyidagi guruhlarini-qishloq xo'jaligini, qishloq xo'jaligi va qayta ishlovchi sanoat uchun ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlarini, qishloq xo'jalik xomashyosini qayta ishlovchi sanoat tarmoqlarini, qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi va qishloq xo'jalik mahsulotlarini realizatsiya qiluvchi tarmoqlarini o'z ichiga oladi.

Hozir O'zbekistonda va boshqa joylarda uzumchilik-vinochilik, sabzavot-konserva, lavlagi- shakar ishlab chiqaradigan agrosanoat kombinatlari keng tarqalgan. Agrosanoat integratsiyasining mazkur formasi xo'jalikni ixtisoslashtirish va ishlab chiqarishni chuqurlashtirish uchun qulay sharoit yaratadi. Texnika, mexanizm, moddiy resurslardan hamda mavsumiy davrlarda ishchi kuchidan samaraliroq foydalanishga yordam beradi.

Agrosanoat birlashmasi-qishloq xo'jalik va sanoat ishlab chiqarish integratsiyasining eng murakkab formasidir. Ko'pgina iqtisodchilar, jumladan N.P. Aleksandrov, I.D.Blaj, V.N.Ovchinnikov va A.S. Negru-Vodening fikricha, agrosanoat birlahmalariga bir necha agrosanoat korxonalarini, ayrim qishloq xo'jalik va sanoat, shuningdek, qishloq xo'jalik xom ashyosi ishlab chiqarish, unga ishlov berish, saqlash, tashib keltirish va tayyor mahsulot realizatsiyasini uzviy ravishda birlashtirish uchun xizmat ko'rsatuvchi korxonalar va savdo korxonalarini kiradi.

Agrosanoat birlashmasi doirasida mehnatni bo'linmalar o'rtasida taqsimlash davom etadi, bu esa ishlab chiqarishni kengroq ko'lamda ixtisoslashtirish va konsentratsiyalashga olib keladi. Bu ijtimoiy ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini yanada oshirishga hamda mavjud resurslardan to'liq foydalanishga yordam beradi.

Savol va topshiriqlar:

1. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning mohiyatini tushuntiring.
2. Agrosanoat majmui va uning tarkibiy qismlarini ta'riflang.
3. O'zbekistonda qanday agrosanoat majmualari shakllangan?

Mavzu: Qishloq xo'jaligining tarmoq va hududiy tarkibi. Dehqonchilik

Reja:

1. Respublika qishloq xo'jaligining tarmoqlari tavsifi.
2. Dehqonchilik.
3. Paxtachilikning xalq xo'jaligidagi ahamiyati.
4. Kartoshkachilik, sabzavotchilik va polizchilik.
5. Bog'dorchilik va uzumchilik.

Tayanch tushunchalar: Qishloq xo'jaligi, dehqonchilik, paxtachilik, texnik ekinlar, donli va dukkakli ekinlar, poliz ekinlari, meva sabzavot yetishtirish.

Zaminning biror- bir burchagida qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanmaydigan mamlakat bo'lmasa kerak. Respublikamiz uchun qishloq xo'jaligi milliy iqtisodiyotning ustivor yo'nalishlaridan biridir. U mamlakatda ishlab chiqarilayotgan mahsulotning deyarli 1/3 qismini beradi. Qishloq xo'jaligi aholini turli-tuman noz-ne'matlar, sanoat tarmoqlarini esa xom ashyo bilan ta'minlab

turadi. Mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar tufayli qishloq xo'jaligida foydalanib kelinayotgan yer va mulklar qayta taqsimlandi, ijtimoiy va tarkibiy o'zgarishlar ro'y berdi. Qishloq joylarda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, bu sohada tadbqiq qilinayotgan agrotexnologiya va texnika, seleksiya va urug'chilik sohasida jahon miqyosida qo'lga kiritilgan tajriba, dehqonchilik madaniyatidan unumli foydalanish asosida arzigulik yutuqlarga erishilmoqda.

O'zbekistonda ish bilan band bo'lgan aholining 36 % idan ortiqrog'i qishloq xo'jaligi sohasiga to'g'ri keladi. Tabiiy sharoiti, iqlimi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan O'zbekiston sharoitida qishloq xo'jalik tarmoqlari va eng avvalo, uning yetakchi tarmog'i paxtachilik sun'iy sug'rishga asoslangan.

Quyidagi jadvaldan O'zbekiston ekin maydonlarining tarkibi to'g'risida tushuncha hosil qilish mumkin.

5-jadval

Qishloq xo'jaligi ekinlari maydoni
Barcha xo'jaliklarda, ming gektar hisobida

	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Barcha ekin maydonlari	4194,2	4165,0	4007,0	4140,6	4029,6	4019,5	3778,3	3438,4
G'alla ekinlari maydoni	1008,1	1656,5	1740,5	1837,6	1686,7	1720,5	1614,0	1391,6
Paxta maydoni	1830,1	1492,8	1487,3	1513,1	1531,6	1517,4	1444,5	1452,0
Kartoshka, sabzavot va poliz ekinlari	270,1	238,2	214,6	214,9	229,5	233,2	219,0	216,3
Yem-xashak maydoni	1039,7	731,6	521,5	507,8	497,5	452,8	429,0	330,4

Dehqonchilik dalachilik, bog'dorchilik va uzumchilikdan iborat. Ekin turiga qarab don ekinlari, texnik ekinlar, yem xashak ekinlari, sabzavot va poliz ekinlari, kartoshka yetishtiruvchi xo'jaliklarga bo'linadi. Dehqonchilikda tuproq-iqlim sharoiti qat'iy hisobga olinmog'i zarur. Qishloq xo'jaligi ekinlari hosiliga ular o'sayotgan, vegetatsiya davrida yorug'lik, issiqlik va namlikning qulay uyg'unligi ta'sir ko'rsatadi. Umuman qishloq xo'jaligida respublikadagi jami ishga yaroqli aholining 1/3 qismidan ortiqrog'i mehnat qiladi. Shu bilan birga respublika maydonining 2/3 qismidan ko'prog'i qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida foydalaniladi. Qishloq xo'jaligida dehqonchilikning salmog'i katta. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining 73 % i dehqonchilik, qolgani esa chorvachilikdan olinadi.

Donchilik qishloq xo'jalik ishlab chiqarishning eng muhim sohalaridan biridir. Dala ekinlari ulushida donchilik ulushi juda katta. Jahon mamlakatlarida donli ekinlardan ko'p tarqalgani bug'doy, sholi, makkajo'xori, arpa, jo'xori, tariq,

suli, javdardir. Donli ekinlarning qishloq xo'jaligida ahamiyati juda katta. U oziq-ovqat sanoatida va chorva mollari uchun ozuqa tayyorlashda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Donli ekinlardan bug'doy bilan sholini aholi ko'p iste'mol qiladi. Donli o'simliklar o'zida inson organizmi uchun zarur bo'lgan oqsil moddasi va uglevodni ko'p saqlaydi. Don va don mahsulotlari non tayyorlashda, makaron ishlab chiqarishda, konditerlik mollari tayyorlashda, makaron ishlab chiqarishda, konditerlik mollari tayyorlashda, oziqa konsentratlari, konserva tayyorlashda, shuningdek, pivo, spirt, kraxmal tayyorlashda, to'qimachilik va sanoatning boshqa sohalarida keng qo'llaniladi. Donning davlat oziq-ovqat zahirasi eksport predmeti sifatida ham ahamiyati katta. Kuzgi ekiladigan ekinlar ichida kuzgi bug'doy, kuzgi javdar va kuzgi arpaning ulushi katta. Dala ekinlari ichida bug'doyning ahamiyati alohidadir. Bug'doy eng qimmatli oziq-ovqat mahsulotlari tayyorlanadigan ekin. Bug'doy yetishtirishda shu boisdan ham dunyo dehqonchiligida katta o'rin berilgan. Dunyoda kuzgi va bahorgi bug'doyning maydoni 230 mln. ga ni tashkil qiladi. Bahorikor donchilik dunyo dehqonchiligida salmoqli o'rin tutadi. Unga bahori bug'doy, bahori arpa, bahori suli kiradi. Bahori arpa yem-xashak, oziq-ovqat va texnika maqsadlarida ishlatiladi.

Arpa donidan un, yorma qilinadi. U pivo va spirt tayyorlash uchun qimmatli xom ashyo hisoblanadi. Sulining chorva mollari uchun yem-xashak tayyorlashda ulushi katta. Uning tarkibida oqsil, kraxmal, yog' va vitaminlar ko'p.

Makkajo'xori qimmatli serhosil donli ekindir. Uning xo'jalikdagi ahamiyati xilma-xil. U chorva mollariga yem, kishilarga oziq-ovqat bo'ladi va texnikada qayta ishlash uchun xom ashyo hisoblanadi.

Tariq serhosil ekin. Ilg'or xo'jaliklar har bir gektar yerdan 40-50sentnerdan hosil oladi. Tariq issiqsevar va qurg'ochilikda ko'karadi. Oqlanadigan tariq juda to'q tutadigan, yaxshi lazzat beradigan sifatlarga ega. Oqsil moddalarga boy bo'lgan -12 % tariq uni javdar uni bilan aralashtirilganda lazzatli non bo'ladi. Uning doni parranda uchun ozuqa, somonbi esa to'yimli yem-xashak hisoblanadi.

Sholi yer sharida keng tarqalgan qadimiy don ekini turlaridan biri hisoblanadi. U donli ekinlar ichida maydonining kattaligi va yalpi hosilning ko'pligi jihatidan faqat bug'doydan keyinda turadi. Yer shari ahilisining yarmidan ko'pi guruch iste'mol qiladi. Butun dunyoda sholi maydoni 144,4 mln. gektarga teng. Shundan 93 % i Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlariga to'g'ri keladi.

Don-dukkakli ekinlar. Don- dukkakli ekinlarning don ulushida salmoqli o'rin egallaydi. Bu ekinlar oqsilga juda boy bo'lib, tarkibida o'rtacha 25% dan 40% gacha oqsil bo'ladi. Oqsilning ko'pligi jihatidan donli o'simliklardan 1,5-2 marta ustun turadi. Don-dukkakli ekinlarga no'xat, loviya, soya, yasmiq, china, mosh, lyupin, yeryong'oq kiradi.

**O'zbekiston qishloq xo'jaligida mahsulotlar yetishtirish
(ming tonna hisobida)**

Mahsulotlar	1990	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Paxta	5058	3934	3350	3641	3206	3652	3002
Don, jami	1898,7	3215,3	3562,0	3775,6	4147,7	4331	3916
Bug'doy		2347	2742	3073	3555	3602	3532
Sholi	502,1	328	450	386	346	421	155
Kartoshka	336,4	440	514	692	691	658	723
Sabzavot	2842,5	2724,7	2497,4	284,2	2403,4	2664,6	2362
Meva	660,4	602,3	604,8	547,7	543,5	489,1	691
Uzum	744,7	621,0	478,3	511,5	778,3	344,0	609

Paxta ishlab chiqarish majmuasi respublikamizda dehqonchilik sanoat majmuining asosiy tarmog'i bo'lib, mamlakat xalq xo'jaligining ijtimoiy- iqtisodiy samaradorligini oshirishda va tarmoqlar o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlashda alohida o'rin egallaydi. Paxta xom ashyosi hamda undan olinadigan birlamchi va tayyor mahsulotlar nafaqat mamlakat ichki bozorini to'ldirishda, balki ularni eksport qilish asosida respublika byudjetini chet el valyutalari bilan to'ldirishda asosiy manba bo'lib hisoblanadi.

Bugungi kunda O'zbekiston paxta ishlab chiqarish bo'yicha Xitoy (27,3), AQSH (18,4), Pokiston (10,6%) va Hindiston (9,7%) dan keyin 5 o'rinda turadi. Jahon bo'yicha ishlab chiqariladigan tolaning 7,3 %i yoki 1,3 million tonnasi bizning respublikada yetishtiriladi. Paxta eksporti bo'yicha O'zbekiston AQSH dan keyin ikkinchi o'rinni egallaydi va jahon paxta eksportining qariyb choragi (24%) respublikamiz zimmasiga to'g'ri keladi.

Paxta texnik ekinlar ichida eng qimmatli hisoblanadi. Paxta tolasi juda keng miqyosda va turli xil maqsadlar uchun ishlatiladi. Undan faqatgina ip-gazlama tayyorlabgina qolmay, jun va ipak aralashtirib chalajun chalashoyi gazlamalar tayyorlanadi. Yog'-moy sanoati uchun paxta chigiti muhim xom ashyo bo'lib hisoblanadi va undan moy olinadi. Paxta moyi aholi ro'zg'orida keng ishlatilishdan tashqari, undan turli xil margarinlar tayyorlanadi. Paxta moyi chiqindilaridan chorva mollari uchun to'yimli ozuqa-kunjara olinadi. Paxta shulxasi ham chorva mollari uchun yem sifatida ishlatiladi va gidroliz sanoatida xom ashyo bo'lib xizmat qiladi. Shulxadan teri oshlovchi modda tayyorlanadi, qog'oz, karton, turli xil laklar kabi mahsulotlar olinadi. G'o'zapoya mebel sanoatida keng qo'llaniladi. Paxta tivitidan sun'iy charm, oyna, sellofan, foto materiallari, kino tasmalari, linoleum, sun'iy ipak va boshqalar olinadi.

Keyingi yillarda paxta yakkahokimligiga chek qo'yilib uning hosildorligi va sifatini yaxshilashga, paxtadan olinadigan paxta tolasini ko'paytirishga katta e'tibor berilmoqda. Ayniqsa, har bir gekardan olinadigan hosilni ko'paytirish katta ahamiyatga ega. Andijon viloyati paxtakorlari tashabbusi bilan paxtachilikda yangi texnologiya-paxtani plyonka ostida yetishtirish usuli vujudga keldi. Bu usul juda samarali ekanligi isbotlandi.

1980-2000 yillarda O'zbekistonda paxta yetishtirish

Yillar	Yetishtirilgan paxta, ming tonna	Hosildorligi, s/ga
1980	5579,0	29,7
1985	5382,0	27,0
1990	5058,0	27,6
1995	3934,3	26,4
1996	3350,1	22,6
1997	3641,0	24,1
1998	3206,2	21,0
1999	3652,0	23,7
2000	3002,0	21,8

O'zbekistonning iqlim sharoiti paxtyadan boshqa texnika ekinlari ham yetishtirish imkonini beradi. Respublika muhim texnika ekini- **kanop** yetishtirishda ham ancha yutuqlarga erishdi. Hamdo'stlikda yetishtiriladigan kanop va jutning 94 % ini beradi. Kanop asosan Toshkent viloyatida ekiladi. Kanop O'zbekistonda 1940 yillardan buyon yetishtirilmoqda. Samarqand viloyatining Urgut tumani va Qashqadaryo viloyatining Shahrisabz tumanlarida **tamaki** yetishtirilmoqda. Buxoro, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida **zig'ir hamda kunjut** yetishtirish ko'payib bormoqda.

O'zbekistonning unumdor tuprog'i, serquyosh yozi **kartoshka, sabzavot, ayniqsa poliz ekinlari** yetishtirish imkonini beradi. Respublika bu mahsulotlar bilan o'z aholisini to'liq ta'minlabgina qolmay, balki Hamdo'stlikning boshqa davlatlariga ham anchagina mahsulot yetkazib beradi. **Qovun va tarvuzning** ko'pdan-ko'p navlarini yetishtirishda Sirdaryo, Jizzax, Xorazm viloyatlari alohida ajralib turadi. Qovunning yalpi hosili, sifati bo'yicha O'zbekiston hamdo'stlikda birinchi o'rindadir.

O'zbekistonning iqlim sharoiti **bog'dorchilik** uchun juda qulay. Yurtimiz bog'larida rang-barang mevalar yetishtiriladi. Farg'ona vodiysida **o'rikzorlar** ko'p. Respublika shimolida va shimoli-sharqida **olma, nok va behi** ko'p yetishtiriladi. Namangan viloyati issiqtalab mevalar uchun qulay, bu yerda xususan, **anor, anjir, xurmo, xandon pista** ko'proq yetishtiriladi. Qashqadaryo viloyatidagi "Varganza", Farg'ona viloyatidagi "Quva", Surxondaryo viloyatidagi "Dashnovvot" xo'jaliklari **anor** yetishtirishga ixtisoslashgan. O'zbekiston dunyoga shirin **uzum** navlari bilan ham tanilgan. Uzumchilik respublikaning barcha viloyatlarida rivojlangan. Bu sohada Samarqand, Farg'ona, Toshkent, Jizzax va Qashqadaryo viloyatlari peshqadamdir. R.R. Shreder nomli bog'dorchilik, uzumchilik va sharobchilik ilmiy-tadqiqot institute meva va tok navlarini yaxshilashda katta ishlar qilmoqda.

Savol va topshiriqlar:

1. Respublikamiz iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi va uning tarkibida dehqonchilikning tutgan o'rnini ta'riflang.
2. Donli, texnik va dukkakli ekinlar geografiyasini ta'riflang.
3. Paxta tolasi yetishtirishning ahamiyatini ayting

4. O'zbekistonda qanday mashhur meva navlari yetishtiriladi?

Mavzu: Chorvachilik va uning respublika iqtisodiyotida tutgan o'rni

Reja:

1. Chorvachilikning iqtisodiyotda tutgan o'rni.
2. Qoramolchilik.
3. Qo'ychilik.
4. O'zbekistonda chorvachilikning boshqa tarmoqlarini rivojlantirish.

Tayanch tushunchalar: Iqtisodiyot, chorvachilik, qoramolchilik, qo'ychilik, echkichilik, cho'chqachilik, parrandachilik, pillachilik, yilqichilik.

Chorvachilik- O'zbekiston qishloq xo'jaligining obikor dehqonchilikdan keyingi muhim tarmog'i hisoblanib, u aholini qimmatli oziq-ovqat mahsulotlari: sut, go'sht, tuxum bilan, sanoatni esa jun, qorako'l teri bilan ta'minlaydi. O'zbekiston chorvachilikning qadimiy markazlaridan biri bo'lib, respublikaning tuproq va tabiiy iqlim sharoitlari-unumdor sug'oriladigan yerlarda asosan qoramolchilik, cho'chqachilik, parrandachilik, quyonchilik, asalarichilik, qiradirlar, dasht- chol va tog' oldi yaylovlarida esa qo'ychilik, echkichilik, yilqichilik, tuyachilik, suv havzalarida baliqchilik rivojlangan.

Chorvachilikning, birinchi navbatda, jamoat chorvachiligini jadal rivojlantirishga hukumatimiz katta e'tibor bermoqda. Chorvachilikni rivojlantirish qishloq xo'jaligi oldida turgan birinchi darajali vazifalardan hisoblanadi. Bu vazifani muvaffaqiyatli hal etish uchun quyidagi kompleks tadbiriy choralar ishlab chiqilgan:

- chorvachilikning mustahkam yem-xashak bazasini barpo qilish va yem-xashakdan oqilona foydalanish;

- barcha turdagi chorva mollari va parrandalar sonini ko'paytirish;

- podalarning mahsuldorligini oshirish va ulardan olingan sanoat texnologiyasi asosida boqishga moslashtirish maqsadida chorvachilikda naslchilik ishlarini yaxshilash.

Go'sht yetishtirishni keskin oshirish va qoramol, cho'chqa, qo'y, parranda va quyon go'shti yetishtirish sohasidagi barcha imkoniyat va rezervlardan to'la foydalanishni birinchi darajali vazifalardan qilib qo'yiladi. Yem-xashak bazasi chorvachilikni taraqqiy ettirishning muhim sharti hisoblanadi. O'zbekistonda pichanzorlar, yem-xashak dehqonchiligi, yengil, oziq-ovqat sanoati qoldiqlari va aralash yemlar chorvachilikning asosiy ozuqa bazasidir. Respublikada 23,4 mln. gektarga yaqin yaylov, pichanzorlar va o'tloqlar bor. Bizdagi yaylovlar kam mahsul yaylovlar hisoblanadi, chunki yaylovlarni suv bilan ta'minlash juda mashaqqatli ishdur. Respublikada yaylovlardan har bir gektar hisobiga bor-yo'g'i 2-3 sentnerdan xashak olinadi. Yem-xashak ekinlari maydoni respublikadagi jami qishloq xo'jalik yerlarining 7,7 % ni tashkil etadi. Asosan beda, makkajo'xori, ozuqabop lavlagi ekiladi. Respublikada yiliga qariyb 10 mln. tonna pichan va silos tayyorlanadi. Respublika yog'-moy sanoati korxonalarida olinadigan kunjara,

shulxa, aralash yem sanoati korxonalarida ishlab chiqariladigan turli tarkibdagi yem chorvachilik ehtiyojlarini ta'minlaydi.

Qoramolchilik respublika chorvachiligida asosiy o'rinda yetishtirilgan jami go'shtning 74% ini, sutning 99,9 % ini beradi. O'zbekiston iqlim sharoitida sut, sut-go'sht, va go'sht yo'nalishidagi qoramol zotlari boqiladi. Go'sht yo'nalishidagi qoramolchilik tog' va tog' oldi mintaqalarida rivojlangan. Qoramol zotlarini takomillashtirish bo'yicha respublika "Plemelita" ilmiy ishlab chiqarish birlashmasi, 6 ta naslchilik zavodi –Andijon viloyatida "Poytug'", "Savay", Sirdaryo viloyatida "Yangiobod", "Malik", Toshkent viloyatida "Qizil shalola" va "Do'stlik", 15 ta naslchilik xo'jaligi hamda 180 ta naslchilik fermalarida ilmiy-amaliy ishlar olib borilmoqda.

Qo'ychilik. Respublikada qo'ychilikning qorako'l teri, go'sht-yog' va jun boqiladigan tarmoqlari rivojlangan. Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo, Samarqand, Jizzax viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasi bu borada asosiy hududlar hisoblanadi. "Yumshoq oltin" deb nom olgan qorako'l terilariga jahon bozorida talab katta. Respublikada 120 ta qorako'lchilikka ixtisoslashgan xo'jalikning 18 tasi naslchilik zavodlari va 9 tasi naslchilik xo'jaliklaridir.

Respublikada go'sht va jun yo'nalishidagi qo'ychilikda dag'al jun va go'sht-yog' beruvchi hisori va jaydari qo'y zotlari boqiladi. Hitori qo'ylar asosan tog' va tog' oldi mintaqalarida- Surxondaryo, Qashqadaryo, va Jizzax viloyatlarida boqiladi. Hitori qo'chqorlarning eng yirik tirik vazni 190 kg gacha yetib, sof 140-150 kg go'sht –yog' beradi. Jun mahsuldorligi yiliga o'rtacha 1,0-1,2 kg. Hitori zotli qo'ychilik bilan Sariosiyodagi Oxunboboyev nomli va Boysun tumanidagi "Boysun" davlat naslchilik zavodi, "Surxon" va Bobur nomidagi naslchilik xo'jaligi va 6 ta naslchilik fermalari shug'ullanadi. Respublikada jaydari qo'yning salmog'i jami boshga nisbatan 43%. Bu zotlar Qoraqalpog'iston Respublikasi, Buxoro va Navoiy viloyatlaridan boshqa barcha viloyatlarda boqiladi. Qo'chqorlarining o'rtacha tirik vazni 55-60 kg, sovliqlarniki- 45-50 kg. Jun mahsuldorligi yiliga 2,0-2,5 kg. Yarim dag'al jun olinadigan sarajja, Oloy va Tojikiston zotli qo'ylar asosan Farg'ona va Toshkent viloyatlaridagi tog', tog' oldi yaylovlarida boqiladi.

8-jadval

O'zbekistonda chorva mollarining soni. (ming bosh)

Yillar	Yirik qora mol		Qo'y va echkilar	Cho'chqalar	Otlar	Parranda
	Jami	Echkilar				
1985	4099,8	1559,4	9256,3	728,3	88,0	33495,7
1990	4180,2	1644,7	8785,6	742,9	97,0	37339,6
1994	5483,3	2336,9	10059,3	350,4	144,8	13500,0
1995	5203,5	2286,4	9322,3	207,9	150,0	13372,9
1996	5351,6	2248,0	9330,6	86,8	147,3	12942,9
1997	5196,4	2281,3	8586,7	73,9	148,8	12278,0
1998	5228,2	2290,2	8697,9	80,8	148,5	13934,9
2000	5334,4	2344,6	8933,1	83,6	146,1	14419,2

Yilqichilik. Yilqichilik chorvachilikning tarmog'i bo'lib, uning xalq xo'jaligida ahamiyati ko'p qirralidir. Yilqilar qishloq xo'jaligi va sanoat korxonalarida ishlatiladi. Yilqi go'shti va sutidan sanoat korxonalarida kolbasalar, qazi, shifobaxsh qimiz, uning qonidan dori tayyorlanadi. Go'shtdor va nasldor otlar eksport qilish uchun ham boqiladi. Hozirgi vaqtda respublikamizning tog'li va tog' bilan tutash rayonlarida yilqi boqiladi.

Tuyachilik. Tuya xo'jalikda transport sifatida ishlatiladi va go'sht, jun, sut, beradi. O'zbekistonda tuya cho'llarda boqiladi. Tuya suti yog'li va oqsil moddalarga boy bo'lib, undan qimiz, yog', sir, brinza ishlab chiqariladi. Tuya pati mayin jun gazlamalar to'qishda ishlatiladi.

Parrandachilik. Parrandachilik chorvachilikning serdaromad tarmog'idir. U tuxum, go'sht, qush pati yatkazib beradi. Mamlakatimizda parranda zotlarini yaxshilasi va rivojlantirish, go'sht va tuxum yetishtirishga ko'ra rayonlashtirish yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Pillachilik. Qishloq xo'jaligining qadimiy va istiqbolli tarmoqlaridan biri bo'lgan pillachilik ham mamlakatimiz iqtisodiyotida katta o'rin tutadi. O'zbekiston jon boshiga pilla yetkazish bo'yicha jahonda birinchi, umumiy hajmi bo'yicha beshinchi o'rinda turadi.

9-jadval

Chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish (ming tonna)

Yillar	Go'sht	Sut	Tuxum(mln. dona)	Jun	Pilla
1980	330,5	2265,5	1460,6	20,7	30,3
1990	484,4	3034,2	2452,9	25,8	32,8
1994	285,0	3732,0	1574,0	24,9	22,9
1995	477,7	3665,4	1231,8	19,5	23,7
1996	485,2	3390,3	1056,9	16,6	21,7
1997	461,0	3406,0	1075,3	15,4	20,9
1998	472,1	3494,9	1164,6	15,5	20,4
1999	478,5	3543,4	1242,5	15,6	17,9
2000	841,8	3632,5	1254,4	15,8	16,5
2001	853,7	3667,2	1287,4	15,9	17,3

Pillachilikning O'zbekiston iqtisodiyotida katta o'rin tutishini e'tiborga olib 1998 yil 30 martda O'zbekiston prezidenti "Respublika pillachilik sohasini boshqarish tizimini takomillashtirish to'g'risida" gi Farmonga imzo chekdi. Ushbu Farmon respublikaning pillachilik sohasini rivojlantirish borasida qator tadbirlar belgiladi va ular amalga oshirilmoqda. Jumladan, yaqinda Vetnam O'zbekiston pillachilik qo'shma korxonasi barpo etildi.

Respublikamiz chorvachiligida bundan tashqari cho'chqachilik, quyonchilik, baliqchilik, asalarichilik va boshqa tarmaoqlar ham rivojlanib bormoqda.

Qishloq xo'jaligi tog'risida yuqorida keltirilgan fikrlar bu sohaning keng tarmoqli ekanligidan dalolat beradi. Shu bilan birga qishloq xo'jaligi oldida qator muammolar ham mavjud ularni hal qilish mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida katta ahamiyatga ega. Ushbu muammolar jumlasiga sug'oriladigan yerlar

unumdorligini oshirish, suvdan tejamkorlik bilan foydalanish, o'simliklarda uchraydigan kasalliklar va zararkunandalarga qarshi kurashni kuchaytirish kabilar kiradi. Ayni vaqtda qishloq joylarda mehnat resurslaridan samarali foydalanish, qishloq sanoati va infrastrukturasi rivojlantirish ham Respublika agrar siyosati doirasida dolzarb masaladir.

Savol va topshiriqlar:

1. Respublika iqtisodiyotida chorvachilik tarmog'ining ahamiyati qanday?
2. Qo'ychilikning qaysi tarmoqlari Respublikada yaxshi rivojlangan?
3. O'zbekiston jon boshiga pilla yetkazish bo'yicha va umumiy hajmiga ko'ra dunyoda nechanchi o'rinda turadi?

Mavzu: Respublika iqtisodiy islohotlarning ikkinchi bosqichida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirishning asosiy tamoyillari

Reja:

1. Respublikada qishloq xo'jaligini isloh qilish bo'yicha amalga oshirilayotgan tadbirlar
2. Qishloq xo'jaligini isloh qilishning huquqiy asoslari
3. Qishloq xo'jaligida tashkil topgan bozor infratuzilmasining dastlabki ko'rinishlari
4. Qishloq xo'jaligi yerlarining meliorativ holatini yaxshilashga oid tadbirlar

Tayanch tushunchalar: Iqtisodiy islohotlar, qishloq xo'jaligi agrar siyosat, fermer xo'jaligi, bozor infra tuzilmasi, qishloq va suv xo'jaligi.

Bugungi kunda qishloq xo'jaligining iqtisodiyotimizda o'rni benihoya katta. Hozir agrar tarmoq yalpi ichki mahsulotning 1/4 qismini ishlab chiqarmoqda. Mamlakatimiz ishlab chiqarish va intellektual salohiyatining yarmidan ortig'i muayyan tarzda qishloq xo'jaligi bilan bog'liq. Qishloq xo'jalik mahsuloti mamlakatga valyuta tushumlarining 55 foizdan ortig'ini ta'minlaydigan muhim eksport vositalaridan biri hisoblanadi. Ijtimoiy sohada esa mamlakatning qishloq joylarida istiqomat qiladigan aholisi katta qismini balki butun Respublika ahlining turmush darajasi uning moddiy farovonligi qishloq xo'jaligidagi ishlarning ahvoliga, uni rivojlantirishning tezkorligi va samaradorligiga bog'liq.

Mamlakatimizda yalpi ichki mahsulotning o'sishi 2007 yilda 9,5 foizni tashkil etdi, ishlab chiqarish hajmi sanoatda 12,1 foizga, qishloq xo'jaligida 6,1 foizga oshdi. Qishloq xo'jaligini isloh qilish bo'yicha aniq maqsadga qaratilgan ishlar olib borilmoqda. Buning natijasida keyingi yillarda qishloq xo'jaligi tubdan o'zgardi. Shirkatlarni fermer xo'jaliklariga aylantirish jarayoni amalda nihoyasiga yetdi. Xususiylar fermer xo'jaliklari o'z mohiyatiga ko'ra qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining asosiy shakliga, sohani barqaror va samarali rivojlantirishni ta'minlaydigan yetakchi kuchga aylandi.

Hozirgi kunda Respublikamizda 215 mingdan ortiq fermer xo'jaligi faoliyat yuritmoqda ularda 1,6 mln kishi yoki sohada band bo'lgan aholining qariyb 90 foizi mehnat qilmoqda, qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining qariyb 85 foizi ana shu xo'jaliklar hissasiga to'g'ri keladi. O'tgan yili mamlakatimiz bo'yicha

tayyorlangan yalpi paxta hosilining 99 foizi, g`allaning 82 foizi fermer xo`jaliklari tomonidan yetishtirildi. Yurtimizda tayyorlanayotgan qishloq xo`jaligi mahsulotlarining umumiy hajmida fermer va dehqon xo`jaliklarining ulushi salkam 94 foizni tashkil etmoqda.

Keyingi yillarda qishloq xo`jaligi ekinlaridan, birinchi navbatda paxta va g`alladan eng yuqori hosil olingani, sohada ishlab chiqarish hajmi keskin ko`paygani dehqonchiligimizdagi tub sifat o`zgarishlarining samarasidir.

2007 yil paxta xom ashyosini yetishtirish 3 mln 650 ming tonnadan, yalpi g`alla hosili esa 6 mln 250 ming tonnadan oshib ketdi.

Mustaqilligimizning birinchi kunlaridan boshlabog` davlatimiz qishloq xo`jaligini isloh qilishga jiddiy etibor qaratdi.

Birinchidan Qishloqda agrar va iqtisodiy munosabatlarni isloh qilishning huquqiy asoslari barpo etildi. Mustaqillikning dastabki yillarida qabul qilingan “Yer to`g`risida”gi, “Koperatsiya to`g`risida”gi, “Ijara to`grisida”gi, “Dehqon xo`jaliklari to`g`risida”gi va boshqa bir qator qonun va xujjatlar, O`zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari, hukumat qarorlari qishloqda yangi huquqiy munosabatlarni joriy etish, ko`p ukladli iqtisodiyotni shakllantirish, tadbirkorlikni, fermer va shaxsiy tomarqa xojaliklarini rivojlantirish imkonini yaratdi.

Ikkinchidan Qishloqda xo`jalik yuritish mexanizmining mutlaqo yangi asoslari: qishloq xo`jaligini moliyaviy ta`minlash va sug`urtalash, ishlab chiqarilgan mahsulot va qishloqqa berilgan qishloq xo`jalik texnikasi, yoqilg`I, mineral o`g`itlar uchun o`zaro hisob kitoblarning yangi tizimi ishlab chiqildi. Qishloq xo`jaligi mahsulotlarini sotib olishda shartnomaviy narxlar tizimi keng qo`llanila boshlandi.

Uchinchidan Qishloq va suv xo`jaligini boshqarishning tarkibini takomillashtirish, ularning o`zaro hamjihatlikda ishlashini ta`minlash maqsadida yagona “Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi” tashkil etildi. Qishloq korxonalari agro servis xizmati ko`rsatish va ularni moddiy texnika ta`minotini ta`minlash tizimi takomillashmoqda. Joylarda qishloq xo`jaligi ishlab chiqaruvchilarga xizmat ko`rsatadigan bozor infratuzulmasi sub`yektlarining keng tarmog`i yaratildi, qishloq xo`jaligi xom –ashyosini kompleks qayta ishlashga ixtisoslashgan 200 dan ziyod agro firma faoliyat ko`rsatmoqda.

Ixtisoslashgan tijorat banklari – “Paxta bank”, “G`alla bank”, “Meva – sabzavot bank”, “Tadbirkor bank”, “Turon bank”, “Zamin bank”, “Ipoteka bank”lari tuzildi. Ular fermer xo`jaliklari va kichik korxonalarga xizmat qilmoqda. Qishloq korxonalarini tabiiy ofatlaridan va ularni o`z sheriklari bilan munosabatlarini sug`urta qiluvchi “O`zagro sug`urta” kompaniyasi tuzildi.

**To`rtinchi**dan Qishloq xo`jaligining o`zida sezilarli darajada tarkibiy o`zgarishlar amalga oshirildi. Eski totalitar tuzumdan meros qolgan paxta yakka hokimligiga barham berildi.

G`alla mustaqilligiga erishishning asoslari yaratildi. Ilgari mamlakatga chetdan olib kelinadigan kartoshka, qand lavlagi va boshqa qishloq xo`jaligi mahsulotlarini ekish ancha ko`paydi.

Beshinchidan Respublika yer fondini rivojlantirish va ko'paytirishga, yerning hosildorligini oshirishga alohida ahamiyat berildi. Har yili 15-25 ming gektar yangi sug'oriladigan yerlar o'zlashtirildi va 40-50 ming gektar avvaldan foydalanib kelingan yerlarning meliorativ holati yaxshilandi.

Joriy yilning o'zida yerlarning meliorativ holatini yaxshilash bo'yicha katta hajmdagi ishlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan. Ushbu maqsadlar uchun 75 mlrd so'mdan ortiq mablag' ajratish mo'ljallanmoqda. Bu mablag'larning katta qismi kollektor –drenaj tarmoqlarini qayta tiklash va tozalash, pudratchi va suv xo'jaligi tashkilotlarini lizing asosida zamonaviy texnika bilan ta'minlashga yo'naltiriladi.

Yerlarning meliorativ holatini yaxshilash bo'yicha o'ta dolzarb vazifani amalga oshirishda Xalqaro moliya institutlari banklar va xorijiy sheriklar bilan hamkorlikni yanada kengaytirish va uning samaradorligini oshirish ham katta ahamiyatga ega.

Masalan: Sirdaryo viloyatining Oqoltin tumanida, Qoraqalpog'iston Respublikasining janubiy hududlarida sug'oriladigan yerlarni meliorativ holatini yaxshilash Buxoro, Qashqadaryo va Navoiy viloyatlarining 9 tumanida sug'oriladigan yerlarni dehqonchilik uchun yaroqli holatga keltirish bo'yicha qo'shma loyihalarni amalgam oshirishda Xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlik tajribasi o'zini to'la oqladi. Shuningdek, Janubiy Qoraqalpog'istondan drenaj tarmog'ini otkazish bo'yicha loyihani amalga oshirish va Markaziy Farg'onadagi yerlarning meliorativ holatni yaxshilash uchun Jahon banki hamda Shanxay hamkorlik tashkilotining umumiy qiymati qariyb 70 nmln dollarga teng bo'lgan imtiyozli krediti jalb qilngani qayd etish lozim.

Bir so'z bilan aytganda mustaqillik yillari qishloq xo'jaligini isloh qilish va rivojlantirish borasida ko'rilgan chora tadbirlar bu ustivor tarmoqda sezilarli natijalarga erishish imkonini berdi.

Qishloq xo'jaligini isloh qilishning asosiy maqsadi bo'lgan – qishloqda haqiqiy mulkdorlarni, mulk egalarini shakllantirish yo'li bilan yerga, mulkga, mehnatga munosabatini o'zgartirishga erishilmoqda.

Savol va topshiriqlar:

1. Respublikamiz qishloq xo'jalik tarmoqlarini isloh qilish bo'yicha qanday tadbirlar rejasi ishlab chiqilgan?
2. Mustaqillik yillarida Respublikamizda qishloq xo'jaligiga oid qanday qonunlar qabul qilindi?
3. Yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga doir qanday ishlar amalga oshirilmoqda?

ADABIYOTLAR

1. I.A.Karimov “O`zbekiston XXI asrga intilmoqda” T., “O`zbekiston” 1999 y
2. I.A.Karimov “O`zbekiston XXI asr bo`sag`asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari” –T., “O`zbekiston” 1997 y.
3. G.R.Asanov., M.Nabixonov., I.Safarov “O`zbekistonning iqtisodiy va ijtimoiy jo`g`rofiyasi” T 1994 y.
4. E.Nabiyev., A.Qayumov “O`zbekistonning iqtisodiy salohiyati” T 2000 y.
5. A.S.Soliyev., L.Qarshiboyeva “Iqtisodiy geografiyaning nazariy va amaliy masalalari” –T 1999 y.
6. A.S.Soliyev va boshqalar “Mintaqaviy iqtisodiyot” T., 2003 y.
7. N.To`qliyev “O`zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti” –T 1998 y.
8. M.R.Plotkin. «Osnovi promishlennogo proizvodstva». M. Izd. «Visshaya shkola»-1977.
9. SH.Israilov. «Sanoatning eng muhim tarmoqlari texnologiyasi asoslari». T. «O`qituvchi»-1978.
10. V.P.Maksakovskiy. «Geografiya mira». M. Izd. «Prosveshenie»-1990.
11. B.Mirtursunov. «Sanoat, qishloq xo`jaligi va transport asoslari» T.-2001, T.-2001 (Ma`ruza matni), T. -2002.
12. S.Goncharov, S.Nikolaev. «Sovremennaya bumaga» J. «Yuniy texnik» M.-1978.
13. I.V.Matoshko. «Jiznenniye resursi zemli». Minsk. Izd. «Urojay»-1990.
14. N.V.Alisev. «Ximiya i geografiya». M. Izd. «Znanie»-1970....S
15. V.V.Kulikov. «Jadallashtirish strategiyasi» T. 1990.
16. X.Vaxobov. «Iqtisodiy geografiya asoslari». T. «O`qituvchi»-2001.

